

संपादकीय निवेदन

इंद्रादयोपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।
प्रक्रियां तस्य कृत्वस्य द्वमो वक्तु नरः कथम् ॥

महाराष्ट्र शब्दकोशाचा हा सहावा विभाग आमच्या आश्रयदात्यांच्या हातींदेतांना आम्हांस फार आनंद होत आहे. पूर्वसंकलिष्ठ पांच विभागांत सर्व मराठी शब्दांचे संकलन करणे अशक्य झाल्यानं व कोशासारख्या सर्वसंग्राहक स्वरूपाच्या संदर्भेग्रंथांत काटकसर करणे अनिष्ट असल्यामुळे शब्दकोशाचे दोन विभाग अधिक करावे लागले. यामुळे पूर्वीच्या अपेक्षेपेक्षां खर्चाहि वाढला. या वाढत्या खर्चाक्षिरितां पूर्वीप्रमाणेच पांचव्याप्ति विभागाचा स्वीकार करतांना सहावा विभागाकरितां आगाऊ पांच रूपये यावे अशी विनंति आम्हीं आमच्या भागीदार ग्राहकांस केली व ती बहुतांशी सर्व ग्राहकांनी आनंदाने मान्य केली. याबद्दल आम्ही त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतो. वाकीचे ग्राहकहि हा विभाग स्वीकारतांना त्यांचे मूल्य देतील अशी आमची खात्री आहे. तथापि ग्राहकसंख्येपेक्षां काहीं ग्रंथ अधिक काढणे जरुर असल्यामुळे त्यांत काहीं रक्खा येत्वा राहिली व आतांपर्यंतच्या अशा प्रकारच्या खंडाशः प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथांची ग्राहकसंख्या अल्प कां होईना तथापि काहीं प्रमाणांत घटत जाते असा जो अनुभव आहे तो याहि ग्रंथाच्या बाबतीत आल्यामुळे या विभागाच्या छपाईच्या कासीं फार दिसंगाई झाली. तथापि आमच्या काहीं भिन्नांच्या साहाय्यामुळे आम्हांस हा विभाग आज तडीस नेतां आला. याबद्दल आम्ही त्यांचे फार अभारी आहो. आमच्या साहाय्यकांचे नामनिर्देशापूर्वक आभार संपूर्णे ग्रंथाच्या अखेरीस आम्हांस मानावयाचेच आहेत, तेच्छां आम्ही सध्यां त्यांचा नामनिर्देश करीत नाही.

या विभागांत चृ अक्षरापर्यंतचे शब्द आले आहेत. यामुळील सातव्या विभागांत पुढील क्षण पर्यंतच्या अक्षरांतील सर्व शब्द येऊन हे कार्य पूर्ण होईल.

सभ्याच्या आधिक मंदीमुळे लक्षीन ग्राहक मिळणे कार कठिन झाले आहे. तथापि हातींतूनहि ग्राहकांचे प्रधन चालू आहेत व महाराष्ट्रातील गराठी भाषेच्या अभिमानी असा आमच्या ग्राहकांच्या व जनसेक्ष्या दृष्टानुदृष्टीले हे कार्य द्वेषयात जाईल असा आम्हांस पूर्ण भरंवसा आहे. तरी सर्व महाराष्ट्रीय जनता आम्हांसर आजवर दाखविलेला लोभ बायम देवून हे कार्य आमच्या हातून पूर्ण करून घेवो व या वाड्मययज्ञाच्या अवलृत स्नानाचा दिवस लवकर उदय पावो अशी त्या जगत्रियंत्याजवळ प्रार्थना करून हे निवेदन पुरें करतो.

यशवंत रामकृष्ण दाते

प्रस्तावना

मराठी भाषेचे व्याकरण व शब्दसिद्धि

— తాళ్ళింపులు —

यद्यपि बहुनाधीषे पठ पुत्र तथापि व्याकरणम् ।

विषयप्रवेशः—भाषा प्रथम उत्तर कशी होते व त्यानंतर तिची अनेक अंगांनी वाढ कशी होते, तिच्या स्वरूपांत कालांतरामुळे व स्थलांतरामुळे फरक कसकसे पडत जातात, असे फरक पडत असले तरी तिच्या विशिष्ट रूपास स्थिरता प्राप्त होण्याची किया कसकशी चालत असते, **विशेषतः** भाषा लिखित स्वरूपांत आल्यानंतर तिला स्थैर्य प्राप्त होऊन शिष्ट भाषा म्हणून तिच्यांतीलच एका प्रकारास अधिक मान्यता प्राप्त होऊन त्या शिष्ट स्वरूपाचें महत्त्व वाढत जाऊन इतर प्रकारांस गौणत्वे कसे प्राप्त होते व अशा रीतीने लिखित, ग्रांथिक अथवा शिष्ट भाषेचें रूप अधिकार्थिक निश्चित व कमी बदलणारे कर्ते होते, वगैरे गोष्ठी आपण दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तुवर्ननेत अवलोकन केल्या आहेत. अशा तच्छेने भाषेचे एक शिष्ट स्वरूप निश्चित व मान्यता पावलेले यनून स्थिर ज्ञाल्यावर तथा स्वरूपासंबंधी कांही निश्चित नियम बांधतां येतात. असे जे भाषेच्या निश्चित स्वरूपासंबंधी शिष्टसंमत नियम त्यांसने आपण व्याकरण म्हणतो.

व्याकरणाचे स्वरूपः— वेदकालीं किंवा तदुत्तरकालीं जेव्हांना तत्कालीन भाषेस स्थैर्य प्राप्त होण्याची वेळ आली तेव्हांचं त्या भाषेचें व्याकरण तयार करण्याची जरूरी वाढू लागली व भाषेस कांहीं तरी नियम पाहिजेत अशी जाणीव उत्पन्न झाली. हीच गोष्ट आपणांस पुढील आख्यायिकेत आढळून येते. ‘वावै पराच्यव्याकृतवावदत्ते देवा इदमनुव्रुत्तिमां नो वाचं व्याकुर्विति । तामिन्द्रो मथ्योऽवकम्भ्य व्याकरोत्समादियं व्याकृता वागुयते ।’—तैसं. (वाणी प्रथम अव्याकृत स्थितीत होती तेव्हां देव इन्द्राकडे गेले आणि म्हणाले आमच्या वाणीस व्याकृत कर तेव्हां इन्द्रानें तिचें व्याकरण केले.) यावरून कोणत्याहि भाषेचें व्याकरण होण्यापूर्वी ती भाषा दीर्घ कालपर्यंत प्रचारारंत असते व तिला हळूं हळूं नियमबद्ध स्वरूप प्राप्त होऊन तिचें व्याकरण बनते, प्रत्येक भाषेत अनेक बोली प्रचलित असतात. बारा कोसांवर भाषा बदलते असें आपण म्हणतो म्हणजे एकच भाषेचे निमित्त स्वरूप आपणांस तिच्या एकंदर क्षेत्राच्या निरनिराळ्या भागांत आढळते. परंतु सर्वांस गम्य व सर्वांस साधारण असें एक भाषेचे विशेषतः लिखित भाषेचे स्वरूप शिष्टसंमत असते व या शिष्टसंमत भाषेचेचे प्रथम व्याकरण तयार होते. व्याकरणकाराचेहि मुख्य काम भाषेतील कोणते प्रकार व रूपे शिष्टसंमत आहेत हैं सांगण्याचे असते परंतु असें एकदां सांगून तें ग्रंथगत होऊन सर्वमान्य झाले म्हणजे त्यास नियमांचे स्वरूप प्राप्त होते व या नियमांस सुसंगत असेल तें शुद्ध व विसंगत असेल तें अजुद्द असें मानण्याची प्रथा पडते. त्यामुळे यानंतर होणारे लेखन या नियमांस शक्य तों अनुसरूनच होत गेल्यामुळे या नियमांचे सामर्थ्य वाढत जाते व ते अधिकाधिक व्यापक बनून सर्व भाषेचे क्षेत्र आक्रमण करते आणि सर्व भाषेस नियंत्रित करून एकरूपांत आणण्याचे कार्य करते. अशा तंदेहें ज्या विशिष्ट भाषेचे व्याकरण प्रथम सर्वमान्य होऊन सर्व क्षेत्र आक्रमण करिते त्या भाषेस विशेष महत्त्व येऊन इतर बोली अगर त्या भाषेचे स्थानिक प्रकार गैणाऱ्या पावून हळूंहळूं लोप पावतात. संस्कृत भाषेमध्ये पाणिनीपूर्व व पाणिनीकालीन किंवा तदुत्तर अनेक व्याकरणकार झाले व त्यामुळे पाणिनी-कालीन किंवा तदुत्तरकालीं कांहीं महत्त्वाच्या अंयातूनहि अपाणिनीय प्रश्नोग आपणांस आढळतात, त्यांस कांहीं अर्योक्तील लोक व्याकरणशृंखला अशुद्ध म्हणतील पण ते तसे नसून तत्कालीन रूढ प्रयोगेच होत. पण जसजसें

पाणिनीय व्याकरणास महत्त्व प्राप्त होऊन इतर व्याकरणे मागें पडलीं व पाणिनीय व्याकरणास अनुसरणेरे प्रयोगे तेवढेच शुद्ध असें मानलें जाऊ लागलें तसेसे इतर प्रयोग अशुद्ध मानण्याकडे प्रवृत्ति होऊन, भाषा पाणिनीय व्याकरणातें बद्ध झाली व तिला स्थिर व अविकृत असें स्वरूप प्राप्त झालें पण तिची स्वाभाविक वाढ खुंटली व म्हणून संस्कृत भाषेस मृतभाषा म्हणून कांहीं लोक संबोधू लागले, वास्तविक तिचा प्रचार कमी झाला असें नव्हे तर ती नियमांनी निवद्ध झाल्यामुळे तिची वाढ खुंटली एवढेच; असो.

मराठीचीं प्राचीन व्याकरणे :—सामान्यतः देशी भाषा पृथक्कपणे अशा सातव्या शतकांत आस्तित्वात आल्या असाव्या असें आपण चवथ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत पाहिलेच आहे. त्यानंतर या भाषांची वाढ होऊन त्यांत महत्त्वाची अशी ग्रंथरचना होऊ लागण्यास दोनतीन शतकांचा तरी अवधि त्या कालच्या प्रगतीच्या गतीच्या मानानें लागला असावा; व बाराब्या-तेराब्या शतकांत अमृतानुभव, ज्ञानेश्वरीसारखे ग्रंथ निर्माण करण्याची पात्रता ज्या भाषेमध्ये आली त्या भाषेस यापूर्वीच दोनतीन शतके तरी शिष्टसंमत व गैंड असें स्वरूप प्राप्त झालें असलें पाहिजें हें निर्विवाद आहे व असें स्वरूप प्राप्त झाल्याबोवर हें स्वरूप निश्चित करण्यासाठीं तत्कालीन ग्रंथकारांस व पंडितांस त्या भाषेच्या व्याकरणाची आवश्कता भासली असली पाहिजे; त्याप्रमाणे त्यांनी प्रयत्नहि केले असले पाहिजेत. परंतु ज्याप्रमाणे या कालांतील वाढमय आपणांस अज्ञात आहे त्याप्रमाणे त्या कालांतील व्याकरणाचे प्रयत्नहि आपणांस अज्ञात आहेत, तथापि योग्य संशोधन झाल्यास मराठी व्याकरणाच्या उगमांतील निरनिराक्षया पायन्या आपणांस अवगत झाल्याशिवाय रहाणार नाहीत असें अनुमान करण्यास हरकत नाही.

महानुभावी व्याकरणे:—ज्ञानेश्वरकालीन अथवा तत्पूर्वकालीन मराठी वाड्याचा एक भाग आपणांस महानुभावी वाड्य म्हणून परिचित आहे. या पंथामध्ये गद्य व पद्य दोन्ही प्रकारची ग्रंथरचना झालेली आपणांस आढळून येते. या ग्रंथकारांसहि व्याकरणाचे महत्त्व ठाऊक असून त्यांनीहि आपल्या भाषेचे व्याकरण करण्याचे प्रयत्न केल्याचे आपणांस दिसून येते. प्रसिद्ध महानुभाव ग्रंथकार भास्करभट्ट अथवा कवीश्वर व्यास यांचे महाराष्ट्र भाषाभाष्य अथवा सुभाष्य अशा कांहीं तरी नांवाचे एक मराठी भाषेचे व्याकरण होतें अशा तन्हेचा उल्लेख त्यांच्या वाड्यायांत आढळतो. यावरून त्यांस भाषावोष असेंहि म्हणत. आनेराज व्यास यांनीहि लक्षण रत्नाकर या नांवाचा एक व्याकरण प्रवंध स्त्रव्याचा उल्लेख आहे. त्यानंतर पंडित भीष्माचार्य यांनी नामविमत्ति व पंचवार्तिक असे व्याकरण संबंधी ग्रंथ लिहिल्याचे आढळते. महानुभावी व्याकरणकारांसंबंधीं खालील पद्यांमध्ये उल्लेख आढळतात.

‘मार्हीभट्टी व्याकरणावरी। संस्कृत भाषा मंजरी। रचितें जहालें केशवसूरी। परमार्थ हेतु ॥ १ ॥ मूळ व्याकरणाचे नि आधारे। सुभाषानिवंशु बोलिला कविश्वरे। जो छपन्न भाषेसी होऊन उरें। महाराष्ट्रीये ॥ २ ॥ भाषा प्रवोध, भाषा प्रदीपिका। गौड महाराष्ट्री पीठिका। अंगौ व्याकरणाचा अवाका। उमचविला ॥ ३ ॥ श्री भास्करे गोपाळा आज्ञापिले। तें लक्षण रत्नाकर बोलिले। मग पंचवार्तिक निरौपिते जहालें। भीष्ममुनि ॥ ४ ॥ लिंगत्रय विवंचना। दृष्टांतोपपत्ति न्याय प्रमाणा। उपपत्ति अनुपत्ती शद्कार्ण। दामोदर प्रणितु ॥ ५ ॥ ऐसे भाषा निवंध महात्म मार्हीचे प्रसिद्ध। लिङ्गत्रय पदार्थभेद। कवीश्वरकृत ॥ ६ ॥’

आतां महानुभावीय वृद्धान्वयांत असें म्हटले आहे कीं, तघलखांच्या स्वारींत महानुभावी धर्मग्रंथांचा नाश झाला व कवीश्वर धंशवर्णनांत ‘विशेषासहित देह त्यजीयेले। हीरोनियां नेले। पुस्तकांते’ असा उल्लेख आहे. यावरून एका काळीं महानुभावी ग्रंथांचा नाश झाला होता ही गोष्ट स्पष्ट आहे. अशा तन्हेने एकदां एखाद्या आपत्तीमध्ये मूळ ग्रंथांचा नाश झाला. म्हणजे पुनरुज्जीवनाच्या वेळीं जुने ग्रंथ म्हणून अनेक नवीनच ग्रंथ प्रसूत होण्याची भीति असते, ही गोष्ट चिनी वाड्यावर जेव्हा लिं. पू. तिसऱ्या शतकांत एका बादशाहानें होळी करण्याचा प्रसंग आणला व त्यानंतर जें ग्रंथपुनरुज्जीवन झालें त्यात असे अनेक बनावट ग्रंथ तथार करण्यांत आले, यावरून स्पष्ट होते; असो.

सध्यां जो पंचवार्तिक या नांवाचा महानुभावी व्याकरण ग्रंथ आहे त्यावरून आपणांस एवढे तरी निश्चित माहीत होते कीं, महानुभावी ग्रंथकारांनी व्याकरण-शास्त्रावर विचार केला होता. तो कितपत प्रगत होता हें आपण पंचवार्तिकावरून पाहू,

पंचवार्तीक—यांत १ सूत्रलक्षण, २ सूत्रप्रकृतिलक्षण, ३ सूत्राकारकलक्षण, ४ सूत्रव्याख्यानलक्षण व ५ सूत्र-इव॑पलक्षण अर्शी पांच प्रकरणे आहेत.

१ सूत्रलक्षणांत (अ) वचन (आ) वाक्य (ई) प्रकरण व (ई) महावाक्य असे सूत्रांचे चार भेद जांगूत तीन पदांचे सूत्र तें वचन, सहा वचनांचे सूत्र तें वाक्य, बारा वाक्यांचे सूत्र तें प्रकरण व बारा प्रकरणांचे सूत्र तें महावाक्य अर्शी यांची लक्षणे दिली आहेत.

(अ) पुन्हा वचनांचे एकपदी, द्विपदी व त्रिपदी असे भेद सांगितले आहेत. नंतर पदे, सलिंग, अलिंग व किया या तीन प्रकारच्या असतात असे सांगून सलिंगांचे पुळिंग, खोलिंग व नपुंसकलिंग असे भेद वर्णिले आहेत. तसेच सलिंग पदांस एकवचन, द्विवचन व चहुवचन अर्शी तीन वचने असतात असे सोदाहरण नमूद केले आहे. पण द्विवचन व चहुवचन एकत्रच केली आहेत. सलिंग पदांची पुन्हा नाम व सर्वनाम अर्शी विभागाणी करून त्यांचे पुन्हा केवळ व संयुक्त असे दोन वर्ग कलिंगे आहेत. नंतर केवळ पदे कुदन्त किंवा तदित प्रत्यये करून सिद्ध होतात असे सांगितले आहे व त्यांची उदाहरणे दिली आहेत. संयुक्त पदे समासांने होतात असे म्हटले आहे. समासांमध्ये अव्ययीभाव, तत्पुरुष, वहुवीहि व द्वंद्व समासांचे प्रकार वर्णन करून तत्पुरुषाचे विभक्तितपुरुष, कर्मधारय व द्विगु असे भेद दाखविले आहेत. यानंतर संधिप्रकरण दिले आहे. यानंतर सिद्धान्मे कांहीं विशेषणे व कांहीं विशेष्ये असतात व सर्वनामे केवळ विशेषणे असतात असे सांगितले आहे. अव्ययावद्दू 'अलिंगे तियेचि अन्वये' म्हणून उदाहरणे दिली आहेत. कियांचे सलिंगा व अलिंगा असे भेद करून, भूत, भविष्य, वर्तमान हे काळमेशहि सांगितले आहेत. यानंतर कर्तीरि, कर्मणि व भावे प्रयोग वर्गिले आहेत.

(आ) वाक्यविचारांत वाक्यांचे चार पदांपासून अठरा पदांपर्यंत असे १५ भेद करून त्यांची उदाहरणे दिली आहेत. वाक्यांचे पुन्हा केवळवाक्य व संयुक्तवाक्य असे भेद केले आहेत.

(ई) प्रकरणविचारांत तीन वाक्यांपासून बारा वाक्यांपर्यंत प्रकरणाचे दहा भेद कलिंगे आहेत.

(ई) महावाक्यांचे पुन्हा तीन प्रकरणांपासून बारा प्रकरणांपर्यंत दहा भेद केले आहेत.

२ सूत्रप्रकृतिलक्षणांत सूत्राची दशधा-प्रकृति पुढील श्लोकांत वर्णन करून त्यांची फोडे केली आहे 'संज्ञा च परिभाषाच विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽपवादश्च विभाषा च निपातनम् ॥ १ ॥' प्रतिषेधोऽधिकारश्च सूत्रं ददशाविदुः।

३ सूत्रफारक लक्षणांत प्रथमेपासून सप्तमीपर्यंत सात विभक्ति सांगितल्या आहेत व त्यांचे अर्थहि दिले आहेत. 'संबोधनी प्रथमा विभक्ति-वर्ते' असे सांगितले आहे. प्रथमा विभक्तीचे कर्ता, कर्म व संबोधन; द्वितीयेचे कर्म, अत्यंत संयोग व प्रतिशब्द; तृतीयेचे कर्ता, साधन, सहार्थक व विनार्थक; चतुर्थीचे संप्रदान व प्रयोजन; ऐंचमीचा अपादान; पश्चीचे संबंध व शब्दयोग आणि सप्तमीचा अधिकरण असे अर्थ दिले आहेत. नंतर विभक्तीचे प्रत्यय दिले आहेत.

४ सूत्रव्याख्यान लक्षणांत पदच्छेद, पदार्थोक्ति, विग्रह, वाक्ययोजना, आक्षेप व समाधान या सहा प्रकारांनी सूत्राचा अर्थ प्रकाशित होतो म्हणून त्यास सूत्रव्याख्यान म्हणतात, असे सांगून या सहा अंगांची फोडे केली आहे.

५ यानंतर पांचवे वार्तीक सूत्रव्याख्यान यामचे सूत्रांची पुढील बत्तीस लक्षणे सांगून त्यांचे विवरण केले आहे. १ प्रतिज्ञा, २ प्रमाण, ३ दृष्टान्त, ४ उपपत्ति, ५ व्याप्ति, ६ विषयप्रदान, ७ विशेष प्रबोधक, ८ उत्सर्ग, ९ अपवाद, १० निषेध, ११ न्याय, १२ विरोधपरिहार, १३ काकु, १४ कक्षा, १५ भावार्थ, १६ प्रकरण, १७ अस्तित्व १८ निर्देश, १९ निर्णयो, २० पक्ष, २१ प्रमेद, २२ आशंका, २३ आक्षेप, २४ कार्य, २५ लक्षण, २६ स्वरूप, २७ कारण, २८ हेतु, २९ संबंध, ३० प्रतीति, ३१ विशेषण ३२ प्रतिश्व.

महानुभावी व्याकरणग्रंथ कोणी अथवा केवळ रचले याबद्दल जरी वादविवाद नाहू असले तरी महानुभावी ग्रंथकारांनी मराठी भाषेच्या व्याकरणाचा विचार केला होता व त्यावर आपली कांहीं रचना केली होती हैं निःसंशय. वरील पंचवार्तीकांवरून त्यांनी आपले व्याकरण संस्कृत व्याकरणास अनुसरूनच रचलेले दिसतें. मराठी ही संस्कृत-

संभव भाषा अमून तीवर इतर भाषांचा त्या वेळी कारसा संस्कार झाला न सल्यामुळे तीच पद्धति अनुसरणे साहजिक होते. वरील व्याकरणांत आपणांस नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद व अव्यय या शब्दांच्या जाती पाडलेल्या आढळतात. तसेच एकवचन व बहुवचन, तिन्ही लिंगे व सात विभक्ति यांचा विचार केलेला आढळतो. तसेच कृदन्त व तद्वितीय शब्दांचाहि विचार आढळतो. तसेच संधिविचार व समासविचारहि केलेला आढळतो. क्रियापदाच्या वार्तीत तीन काळ व तीन प्रयोग, सकर्मक-अकर्मकादि भेद दाखविलेले आढळतात. पुढील वार्तिकांत वाक्यांचे प्रकार व वाक्यांचे पृथक्करणाचाहि विचार आढळतो.

महानुभावी व्याकरणानंतरचीं व्याकरणे:—महानुभावी ग्रंथकारानंतर तत्कालीन भाषेच्या व्याकरणाची प्रयत्न केलेला आपणांस कोठे उपलब्ध होत नाही. ज्ञानेश्वरी ग्रंथाची भाषा वरीच जुनी असून ज्ञानेश्वरकालीन भाषेत व एकनाथाचालीन भाषेत फरक पडला होता हैं आपणांस एकनाथानें: ज्ञानेश्वरीची प्रति शुद्ध केली (म्हणजे तत्कालीन रुढ भाषेत लिहिली) या ज्ञानेश्वरींतील उल्लेखावरून दिसून येते. राजवाडे यांनी संपादन केलेल्या ज्ञानेश्वरीची भाषा सांप्रदायिक ज्ञानेश्वरीहून जुनी असून त्या भाषेचे त्यांनी व्याकरणहि लिहिले आहे. परंतु ज्ञानेश्वरकालापासून इंग्रजी अंमलापर्यंतच्या कालांत रुढ असलेल्या भाषेचे व्याकरण इतक्या दीर्घकालांत कोणी केलेले आढळत नाही. मध्यंतरीच्या निरनिराळ्या कालखंडांत प्रचलित असलेल्या मराठी भाषेच्या निरनिराळ्या अवस्थांचीं व्याकरणे रचण्याचे कार्य अद्याप व्हावयाचे आहे.

इंग्रजी अंमलांतील व्याकरणांची उत्पत्ती:—यानंतर मराठी भाषेच्या व्याकरणांची आवश्यकता विशेषत: जे पाश्चात्य लोक हिंदुस्थानांत येऊन स्थायिक होऊन राहिले व आपल्या राज्याचा व धर्माचा प्रसार करण्याचे शार्य करू लागले त्यांस भासली. विशेषत: धर्मप्रसाराच्या कार्मी येथील सामान्य जनतेरी संबंध येऊ लागल्यामुळे त्यांच्या भाषेचे ज्ञान या परदेशीय धर्मांपदेशकांस आवश्यक झाले व ते मिळविण्याकरितां त्यांस येथील देश भाषांच्या व्याकरणांची जरूरी भासून लागली. हीच गोष्ट थोरल्या शास्त्रीयोवांनी आपल्या व्याकरणावरील निवंधांत पुढे दिल्याप्रमाणे उल्लेखिली आहे. “ज्याची जी जन्मभाषा नव्है त्यास ती येण्यास व्याकरणाचा जसा उपयोग होतो तसा तो ज्याची ती जन्मभाषा आहे त्यास पडत नाही. मराठी लोकांस संस्कृत व इंग्रजी वौरे भाषा येण्यास त्या भाषांच्या व्याकरणांचे ज्ञान जसे आवश्यक आहे तसेच त्यांस मराठी भाषा येण्यास तिच्या व्याकरणांचे ज्ञान आवश्यक आहे असे म्हणतां येत नाही.” अर्थात् आज या मताचा कोणी विद्वान् स्वीकार करणार नाही. येथील देश भाषांचे ज्ञान पाश्चात्यांनी आपणांस येत असणाऱ्या पाश्चात्य भाषांशी तुलनात्मक रीतीने मिळविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे त्यांनी जी देशी भाषांची व्याकरणे रचली, ती पाश्चात्य भाषांच्या व्याकरणावर गेली हैं स्वाभाविकच होय.

हिंदुस्थानांत खिल्ली धर्मांचा प्रसार करणारे पहिले मिशनरी पोर्टुगीज होत. त्यांनी गोमंतक प्रांत जिंकव्यावर तेथील धर्म व भाषा नष्ट करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केला व धर्मप्रसारकरितां म्हणून प्रथम देशी भाषांचा अस्यात केला. त्या वेळी गोमंतकांत जरी कोंकणी हीच मराठीची बोली प्रचलित होती तरी तेथील कानडी राजसत्तमुळे लिंगी कानडी वापरण्यांत येत असे. त्यामुळे तत्कालीन पाद्री मिशनर्यांनी गोमंतकी कोंकणी भाषेसच कानडी समजून त्या नांवानेच तिच्ये व्याकरण तयार केले. ‘असे व्याकरण प्रथम फादर स्टीविन्स यांने इ. स. १६४० त रायतूर येथे छापले. त्याचे नांव ‘कानडी भाषेचे व्याकरण’ (Arte da Zingoa Canarim) असे आहे. यादेरीज गोमंतकी बोली मराठीची अनेक व्याकरणे तयार झाल्याचे उल्लेख आढळतात; परंतु ती हस्तलिखिताच्या रूपांतच असून छापली गेल्याचे दिसत नाही. १९ व्या, विसाव्या शतकांत अलीकडे कांहीं कोंकणी भाषेचीं व्याकरणे छापली गेली आहेत; पण ती व्याकरणाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची नाहीं.

अशा तहेचे मराठी भाषेचे व्याकरण करण्याचे प्रयत्न वसईकडाल पोर्टुगीजांनीहि केले असावेत. असे एक व्याकरण रोम येथे इ. स. १७७८ सालीं छापलेले आढळते; त्यांचे नांव ‘ग्रामाटिका मरास्ता’ (Grammatica Marasta a mais vulgar que se practica nos reinos de Nizamaxa e Idalaxa Rom. 1778), त्याची दुसरी आवृत्ति लित्वन येथे १८२५ त प्रसिद्ध झाल्याचा उल्लेख आढळतो; असेच एक व्याकरण ‘उत्तरेकडील कोंकणी बोलीचे व्याकरण—‘ Grammatica da Lingua Concani no dialecto

do Norte Composta no seculo XVII por Rum missionaris Portuguez c agroa pela primeria vez dala a estampa (por Joachim Helisdoro da cunha Rivara.) या नांवाचें सतराब्द्या शतकांत लिहिलेले १८५८ सालीं नवें गोवे येथे कुञ्जरिव्हारने छापून प्रसिद्ध केलेले आढळते. याच सुमारास १८५४ मध्ये फिलिप नेरी पिअर्स यांनी मुंबईत एक Grammatica Maratha Explicada em Lingua Portuguza या नांवाचें व्याकरण प्रसिद्ध केले व १८७५ मध्ये सूर्योजी आनंदराव देशपांडे यांनी एक मराठी व्याकरण लिहिले आहे.

एकोणिसाब्या शतकाच्या आरंभीं श्रीरामपूर येथे डच मिशनांयांनी देशी भाषांचे कोश व व्याकरणे रचण्याचं कार्य चालविले होते; त्यांपैकी डॉ. विल्यम केरी याने इ. स. १८०५ सालीं पंडित वैद्यनाथ शास्त्री यांच्या साहाय्याने मराठी भाषेचे व्याकरण इंग्रजीत लिहिलेले प्रसिद्ध आहे. (Grammer of the Mahratta Language, with Dialogues of familiar subjects. Carey William). यापुढे इ. स. १८२६ सालीं महमद इब्राहिम मक्का (नासवा ?) याने केलेले व व्हॉन्स केनेडी याने सुधारलेले एक व्याकरण, प्रसिद्ध झाल्याचा दाखला आढळतो. यानंतर इंग्रजींनो मराठी व्याकरणासंबंधी केलेले प्रथत्न, म्हणजे जे. बॅलंटाइनने एडिबरा येथे छापलेले व्याकरण (Mahratta Grammar Edinburgh 1839), रे. जे. स्टीव्हन्सन यांचे मुंबईस १८४३ सालीं छापलेले (The principles of Mahratta Grammar Bombay 1843), तसेच १८४८ सालीं मुंबईस निघालेले एक व्याकरण (Marathee Grammar Bombay 1848), ई. बर्जेस यांचे मराठी भाषेचे व्याकरण (Grammar of the Marathi Language Bombay 1854.) व एच. एस. के. बेलायर्स व असेखेडकर यांचे १८६८ सालीं प्रसिद्ध झालेले मराठी भाषेचे व्याकरण, हे होत.

अमेरिकन मिशनचे व्याकरण :—वरील सर्व व्याकरणे युरोपीय लोकांकरितां प्रायः लिहिलीं असल्यामुळे इंग्रजी भाषेत आहेत. परंतु १८४८ सालीं प्रसिद्ध झालेले व्याकरण अहमदनगर येथील अमेरिकन मिशनने तयार केलेले असून अमेरिकन मिशन प्रेस मुंबईमध्ये छापले आहे पण तै सर्व मराठीत आहे. या व्याकरणांतील विशेष म्हणजे शब्दांच्या जाती, नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, उपसर्ग, उभयान्वित व केवळप्रयोग अशा सात केल्या आहेत. विशेषणामध्ये नाम, विशेषण व क्रियाविशेषण असा भेद केला आहे. शब्दयोगी अव्ययास उपसर्ग संज्ञा दिली आहे. सामान्य रूपास कार्यरूप असे म्हटले आहे. नामांचे फक्त सामान्य व विशेष असे दोनच भेद केले आहेत. विभाक्ति फक्त प्रथमा, क्रम विभाक्ति व संबोधन विभक्ति अशा तीन कात्प्रिया आहेत. सामान्यरूप होण्याच्या प्रकारावरून नामांचे वर्ग केले आहेत. सर्वनामांचे पुरुष, दर्शक, परस्परसंबंधी, प्रश्नार्थक व सामान्य असे भेद केले आहेत. विशेषणांचे गुण व संख्या असे दोन भेद केले आहेत. विभाक्तिप्रत्यय व शब्दयोगी अव्यये सर्व उपसर्ग या सदरांत घाटलीं आहेत व त्यांची एक यादी दिली आहे. यांची संख्या ९४ असून त्यांत आसपास, तागाईत, रूबरू, समक्षा-समक्ष, हुजर, चा, ची, चे, ते, ये यांचाहि समावेश केला आहे. क्रियापदांचे सकर्मक, अकर्मक व कर्मणी असे भेद केले आहेत. तसेच आणवी नियमित, अनियमित, साध्यकारक, प्रयोजक, अपूर्ण व भावी असेहि भेद केले आहेत. क्रियापदांस पुरुष, वचन, लिंग, काळ व रूपभेद असतात असे संगितले आहे व रूपभेदाचे निश्चार्थ, संकेतार्थ, धर्मार्थ, शक्यार्थ, संशार्थ, आज्ञार्थ आणि सामान्यार्थ असे प्रकार वर्णिले आहेत. यांत विद्यर्थीबद्दल धर्मार्थ शब्द वापरला आहे, स्वार्थाबद्दल सामान्यार्थ वापरला आहे. काळामध्ये वर्तमानाचे सामान्य, अपूर्ण व रीति; भूतकाळाचे अपूर्ण, पूर्ण, सामान्य, भूतभूत, रीतिभूत; व भविष्य काळाचे वर्तमान व भूतभविष्य असे भेद दाखविले आहेत. यानंतर निरनिराकृत्या क्रियापदांची रूपे दिलीं आहेत. क्रियाविशेषणांचे भेदांचा नेम नाही असे संगून संख्या, क्रम, स्थळ, काळ, परिणाम, रीति, संशय, निश्चय, निषेध, परस्परसंबंध इतक्या प्रकारांची उदाहरणे दिलीं आहेत. उभयान्वितांचे योजक व भेदक असे दोन प्रकार केले आहेत. नंतर वाक्यरचनेसंबंधी कांहीं नियम दिले आहेत व कांहीं वाक्यांचे व्याकरण चालवून शाखविले आहे. याप्रमाणे या व्याकरणाचे सामान्य स्वरूप आहे.

इंग्रजी अंमलांतील मराठी व्याकरणाची वाढः— अवल इंग्रजीत शिक्षणसंस्था स्थापन झाल्या, त्यांत मराठी व्याकरण प्रायः तोँडी शिकवीत, व्याकरणाची कांहीं लेखी टिप्पणे असत तीं विद्यार्थी उतरून घेत व ग्रंथावरून व्याकरण लावले जाई. पण व्याकरणाची छापलेली पुस्तके नव्हतीं.

कृष्णशास्त्री चिपद्गुणकरांनी १८६५।६६ सार्वं व्याकरणावर निबंध लिहिले त्यांत त्यांनी तत्पूर्वी छापलेल्या चार व्याकरणांचा कालानुक्रमानें उल्लेख केला आहे. त्यांतः—

“ पाहिले:—जांचेकर यांचे चाल-व्याकरण. हा ग्रंथ फारच लहान आहे व त्यांत मूळ विषयाचे दिक्प्रदर्शन-सुदृंग पुरें नाही ” असा उल्लेख आहे.

“ दुसरे:—व्याकरण गंगाधरशास्त्री फडके यांचे, हे व्याकरण पहिल्यांपेक्षां मोठे असून त्यांत विषयसंग्रहाही पुष्कळ आहे व त्या विषयाचे विवरणाही बरेंच केले आहे. तरी ह्या ग्रंथांत काहीं विषय सोडले आहेत व द्यांचे उपपादन केले आहे त्यांचे ते उपपादन कितीएक अंशीं न्यून आहे व किती एक ठिकार्णीं दूषणग्रस्तही आहे.” फडके यांचे हे व्याकरण प्रश्नोत्तर आहे. ते १८३६ त प्रथम छापले व ते दादोबांच्याही अवलोकनात आले होते असे त्यांच्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेवरून दिसते.

तिसरे:—दादोबा यांचे व्याकरण. दादोबांनी प्रथम प्रश्नोत्तररूपांत आपले व्याकरण लिहिले होते; पण दुसरी दोन व्याकरणे प्रश्नोत्तर आहेत असे पाहून त्यांनी आपल्या पुस्तकाचे मूळचे स्वरूप बदलून सारे पुस्तक पुनः साध्या विवेचनाचे स्वरूपांत अगदीं थोड्या अवकाशांत लिहिले (प्रस्तावना पहा). अर्थात् छापलेल्या व्याकरणांत कालानुक्रमानें दादोबांचे व्याकरण हे तिसरे होय. दादोबांच्या व्याकरणाची पहिली आवृत्ति १८३६ त कृष्णाजी गणपत यांच्या शिळाघाषावर छापिली असून तीन १९२ पुढे होर्नी. हे तत्पूर्वीच्या व्याकरणापेक्षां फारच श्रेष्ठ प्रतीक्षे होते. दुसरी आवृत्ति १८५० त छापताना ती मुधारून पुष्कळच वाढविली. इतकी कीं, दादोबा त्यासंबंधाने म्हणतात, “त्या ग्रंथाची विस्ताराने नवीन रचना करावी लागली.” अशी सुधारणा इतर व्याकरणांत झाली नाही, यामुळे ती मार्गे पडली व युद्धे पुष्कळ वर्षे दादोबांचे व्याकरण हेच प्रमाणभूत होऊन गाहिले, ही गोष्ट यथाक्रमच झाली.

चवथें:—ग. गंगाधर रामचंद्र ठिलक यांचे लघुव्याकरण. हा ग्रंथ वर सांगितलेल्या दोन ग्रंथांचा (फडके व दादोबा) व विशेषत: दादोकृत व्याकरणाचा केवळ थोडाफार संक्षेप आहे. यांत वर सांगितलेल्या ग्रंथांचे गुण नसतां त्यांतील कितीएक दोप मात्र आहेत. शाळेतील मुलांस जुन्या चालीप्रभागे व्याकरणांतील काहीं दोबळ दोबळ गोष्टी सांगव्यास टिपणादाखल हा ग्रंथ उपयोगी पडला तरी मराठी व्याकरणरूप विषयाचे विशेष व्यक्तीकरण होण्यास हा ग्रंथ अगदीं योग्य नाहीं, असे कृष्णशास्त्री चिपद्गुणकर म्हणतात.

कृष्णशास्त्री चिपद्गुणकर हे डॉ. कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल शाळावर त्यांचे मराठी व्याकरणाकडे विशेष लक्ष वेधले. दादोबांचे व्याकरणांत त्यांस अनेक उणीवा व दोपस्थळे दिसली, तेव्हां त्यांचे दिग्दर्शन करून आपल्या मताचे सविस्तर उपपादन करण्यासाठी त्यांनी शालापत्रक या मासिकांतून १८६५ त ‘मराठी व्याकरणावर निबंध’ लिहिण्यास सुरवात करून एकंदर २५ निबंध लिहिले. त्यांत वर्णीप्रसून वाक्यरचनेपर्यंत व्याकरणाच्या बहुतेक अंगांचा परामर्श घेतला. या निबंधांतील मतांवर कित्येकांनी काढलेल्या मार्मिक शंका आणि त्यांवर शास्त्रीयोवांनी दिलेलीं सविस्तर व समर्पित उत्तरे शालापत्रकांत प्रसिद्ध झाली. हे निबंध, या पत्रव्यवहारासह स्वतंत्र पुस्तकरूपाने रा. भि. जोशी यांनी (आपले ३ निबंध जोडून) १८९३ त प्रसिद्ध केले. यामुळे ते आज कोणासही उपलब्ध होण्याजोगे आहेत.

चिपद्गुणकरांचे हे निबंध शालापत्रकांत सुरु असतां किंवद्दुना त्यांच्याही जरा आर्धीपासून दुसरे एक विद्वान् गृहस्थ मराठी व्याकरणाची स्वतंत्रपणे रचना करीत होते. ते म्हणजे कृष्णशास्त्री गोडबोले हे होत. हे त्या वेळच्या जाड्या विद्वान्यांपैकी एक होते. संकृत आणि मराठी या भाषांप्रभागांचे सिंधी भाषेचाही त्यांनी सूक्ष्म अभ्यास केला होता व तदनुषंगाने फारसी व अरबी भाषांचेहि ज्ञान संपादिले होते. यांनी व्याकरणास्वेरीज मराठी ग्रहलाघव, ज्योतिः-शास्त्र, वीजगणित, सिंधी अंकगणित, तिंधी भाषेचे निऱूपण (इ.), सिंधी भाषेचे आणखी निऱूपण (इ.), भूभितीचे भाषांतर, बालसंगोपन, वेदांचे पुरातनत्व (इ.) इत्यादि ग्रंथ केले आहेत. त्यावरून त्यांची सर्वगामी सूक्ष्म तुद्धि आणि दृढ व्यासंग हे गुण प्रतीत होतात. अशा विद्वान् गृहस्थांकडून झालेले ‘मराठी भाषेचे नवीन व्याकरण’ही त्यांच्या योग्यतेस साजेसेच निपजले. हे १८६७ त छापले.

सन १८६८ त दक्षिणा प्रैश कमिटीने मराठी व्याकरणाचे ग्रंथासंबंधाने एक जाहिरात दिली. कृष्णशास्त्री चिपद्गुणकर हे या वेळीं या कमिटीचे सेक्रेटरी होते. त्यांच्याच सहीने ही जाहिरात ऑँटोबर १८६९ च्या शालापत्रकांत

प्रसिद्ध ज्ञाली आहे. हीत मराठी व्याकरण कसें असावें याचे सामान्य दिग्दर्शन सुंदर रीतीने केले आहे. तें अर्थातच चिपळूणकर यांनीच केले असून त्यांत मराठी व्याकरण कसें असावें यासंबंधाचे त्यांचे विचार प्रतीत झाले आहेत. या जाहिरातीस अनुसूलन गोडबोले यांनी आपल्या व्याकरणाची रचना केली. ही जाहिरात पुढीलप्रमाणे होती:—

“जाहिरात-मराठी व्याकरणाविषयी:—मराठी व्याकरणावर उत्तम प्रतीचा ग्रंथ कोणी तयार केल्यास दक्षिणा प्रैज कमिटी त्या ग्रंथकर्त्यास उत्कृष्ट प्रतीचे वक्षीस देऊन सिद्ध आहे. हा ग्रंथ मराठी भाषेत असावा व त्यांतील विषयप्रतिपादन करण्याची शैली युरोपियन अर्बाचीन व्याकरणासारखी असावी. म्हणजे ग्रंथकर्त्याने एकदोन उदाहरणांवरून एकादा व्यापक नियम कल्यून त्यावरून इतर उदाहरणांची उपपत्ति करावयास लागू नये. तर जी वास्तविक उदाहरणे असतील त्यांवरून नियम बांधावे. तसेच भाषा कसकशी बदलून गेली याच धोरणाने ग्रंथकाराने शब्दसिद्धीचे व वाक्यरचनेचे नियम बांधून त्यांचे निलूपण करतांना मूलच्या संस्कृत भाषेतून प्राकृत भाषा, जिला बालभाषा म्हणतात तिच्या रे व जुन्या मराठी भाषेच्या (ज्ञानेश्वरीच्या वौरे भाषेच्या) द्वारे हर्छीची मराठी भाषा कशी निपजली हैं संभवेल व शोभेल तितके दाखवावे. तसेच हर्छीच्या मराठीत फारसी व आरबी शब्द मिसळले आहेत त्यांचेही प्रकृतिप्रत्ययूपांने विवेचन या ग्रंथांत वरेच असावे. त्याप्रमाणेच जुन्या मराठी कवीच्या ग्रंथांतील शब्दांची व शब्दरचनेची उपपत्ति होईल असे नियम या ग्रंथांत असावे. या ग्रंथांतील सिद्धांत एकदेशी नसतां होतील तितके व्यापक असावे. ज्याचा ग्रंथ उत्तम होईल त्यास प्रथम ५०० रुपये दक्षिणा प्रैज कमिटी दैईल व त्या ग्रंथाच्या विक्रीच्या पैशांतून आणखी ५०० रुपये त्यास मिळतील. याप्रमाणे एकदर एक हजार रुपये ग्रंथकर्त्यास मिळतील.

(सही) कृष्णशास्त्री चिपळूणकर,
सेकेंटरी, “निसबत दक्षिणा प्रैज कमिटी.”

चांगले मराठी व्याकरण कसें असले पाहिजे याविषयी चिपळूणकरांची कव्यना वरील जाहिरातीवरून व्यक्त होते. त्यांनी दादोचांच्या ग्रंथाकडे याच दृष्टीने पाहिले आहे आणि याच दृष्टीने आपल्या निवंधात अनेक मुहूर्यांचे मोळ्या मार्मिकपणे सविस्तर उपादान केले आहे. यामुळे विद्यमान मराठी व्याकरणग्रंथांत त्यांच्या या निवंधाची योग्यता असामान्य आहे. त्यांचे लेखणार्तीन उर्वरित विषयांचेही असेच विवेचन झाले असतें तर या निवंधास पूर्णत्व येऊन मोठा लाभ झाला असता. त्यांनी व्याकरणाचा जो इतका सोल विचार केला आहे त्यावरून मराठीचे स्वतंत्र व्याकरण स्वतःच लिहिण्याचा विचारही त्याचे मनांत असावा असे अनुमान होतें व त्यांचे हातून असे व्याकरण तयार झाले असतें तर महाराष्ट्र-भाषेस तो एक बहुमोल अलंकारच मिळाला असता यांत शंका नाही. तथापि त्यांच्या या २५ निवंधात ऐतिहासिक दृष्टीने व्याकरण विषयाचे सोपत्तिक व व्यापक विवेचन करण्याची जी पद्धति दाखवून दिली आहे ती पुढील ग्रंथकर्त्यास मार्गदर्शक झाली आहे यांत शंका नाही.

वर उच्चृत केलेल्या जाहिरातीस अनुसूलन म्हणजे एक प्रकारे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांच्याच मार्गदर्शित्वाने कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी आपल्या व्याकरणाची रचना केली आणि त्यांचा तो हस्तलेखही छापण्यापूर्वी चिपळूणकरांनी पाहिले होता. गोडबोले यांचे हैं व्याकरण दक्षिणा प्रैज कमिटीच्या पसंतीस उत्तरून त्यांस यथायोग्य कक्षीसही मिळाले.

यानंतर दादोचांना आपल्या व्याकरणाची नवी आवृत्ति तयार करतांना या दोन ग्रंथांतील मतांचा विचार करणे अवश्यच होतें व तसा तो त्यांनी केल्यामुळेच त्यांस सातव्या आवृत्तीत वरीच सुधारणा करूनही आपल्या मताच्या विवेचनार्थ व पुढ्यर्थ एक स्वतंत्र ग्रंथ लिहावयाची आवश्यकता भासली. “मोळ्या महाराष्ट्र व्याकरणाच्या सातव्या आवृत्तीची पूरणिका” असे या ग्रंथाचे नामाभिधान असून तो १८८१ त प्रसिद्ध झाला आहे. याची २१५ पृष्ठे आहेत.

येथेवर केलेल्या विवेचनावरून असें दिसून येईल की सन १८३६ त दादोचांनी व्याकरण छापण्यापासून सन १८८१ मध्ये पूरणिका रचिली तेथपर्यंतचा ४५ वर्षांचा काल हा व्याकरणरचनेच्या दृष्टीने इंग्रजी अंमलांतील पहिला कालवंड धरावयास हरकत नाही. या कालवंडांत कोणा व्याकरणकाराने कोणती भर घातली हैं पहावयाचे तर चार ग्रंथ विचारात घेतले पाहिजेत.

१ दादोबांचे व्याकरणाची १८५१ त छापलेली दुसरी आवृत्ति.

२ कृष्णशास्त्री चिपलूणकरहूत मराठी व्याकरणावरील निबंध.

३ कृष्णशास्त्री गोडबोलेहूत मराठी भाषेचे नवीन व्याकरण.

४ दादोहूत व्याकरणाची सातवी आवृत्ति, तिचे पूरणिकेसह.

मराठी भाषेचे स्थलप्रत्येक अनेक प्रकार नमूद करून आपण कोणत्या प्रकारच्या भाषेचे व्याकरण लिहणार याविषयी दादोबा म्हणतात, “महाराष्ट्र देशाचा मध्यभाग जो पुणे-प्रांत त्यांत जी भाषा राजकीय आणि विद्वान् लोक बोलतात तिचे अनुसरण या व्याकरणांत केले आहे.”

दादोबांचे व्याकरण:—दादोबांनी आपल्या व्याकरणासाठी भाषेची स्थलकाळमर्यादा कोणती ठरविली होती हें पाहिल्यानंतर त्यांनी आपल्या दृष्टिपुढे व्याकरणाचा कोणता आदर्श ठेविला होता असा आणाऱ्यी एक प्रश्न उपर्युक्त होतो. त्यांना संस्कृत येत नव्हते, इंग्रजी व्याकरण येत होते आणि त्याच व्याकरणाचे अंधानुकरण त्यांनी केले असून त्यामुळे त्यांचे व्याकरण संदोष झाले आहे, असा आक्षेप कर्चित् काढण्यांत येतो. त्यांच्या व्याकरणाच्या पहिल्या आवृत्तीसंबंधाने असा आक्षेप घेण्यास कदाचित् कांहीं जागा असली तरी दुसऱ्या आवृत्तीसंबंधाने तसें म्हणतां येईल असें दिसत नाही. पहिल्या आवृत्तीच्या वेळी त्यांचे वय विशीच्या अंत असल्याने त्यवेळी त्यांचे विचार तितके परिपक्व झाले न तसें शक्य आहे. परंतु त्यानंतर त्यांनी संस्कृत व्याकरणाचे चांगले अध्ययन करून लघुकौमुदीचे मराठींत सविस्तर विवरणासह भाषांतरहि बोरेचसें केले होतें. आणि मराठी भाषेचे सर्वांगपूर्ण व्याकरण तयार करण्याचे घेय सतत दृष्टिपुढे ठेवून दहावारा वर्षे सूक्ष्म अवलोकन व परिशीलन चालविले होते. त्यांचेच फल म्हणजे त्यांच्या व्याकरणाची द्वितीयावृत्ति होय. या आवृत्तीवरून पाहतां त्यांनी संस्कृत व्याकरण किंवा इंग्रजी व्याकरण असा कोणताहि एकचं एक आदर्श पुढे ठेविल्याचे दिसून येत नाही. तर त्या काळीं जी मराठी भाषा शिष्टजनांच्या बोलण्यांत व लिहिल्यांत रुद्ध होती तीस लांगू होईल असें तिचे स्वतंत्रपणे व्याकरण रचावयाचे हेच त्यांचे उद्दिष्ट असून त्याप्रमाणे त्यांनी मार्वेतील रूपविशेषांचे परिगणन करून त्यांस नियमांत गोंवव्यासाठीं परिश्रमांची शिक्षस्त केल्याचे दिसून येतें. मराठी भाषा ही संस्कृतार्थी विशेष संबद्ध असल्यामुळे संस्कृत व्याकरणांतील पुष्कळरी परिभाषा मराठी व्याकरणास उपयोगीं पडण्याजोगी आहे व तिचा शक्य तितका स्वीकार दादोबांनीहि केलाच आहे. स्वर, व्यंजन, नाम, सर्वनाम, विशेषण, विशेषण, क्रियापद, धातु, काळ इत्यादि संज्ञा, लिंगांची व विभक्तींची नावे, वर्णांची स्थाने, संधि-नियम, विभक्तींची संख्या, समासांची नावे व लक्षणे, कर्ता, कर्म, करण, इत्यादि कारकार्थ वगैरे बहुतेक सारी परिभाषा त्यांनी संस्कृत व्याकरणावरूनच घेतली आहे. तथापि त्यांनी इंग्रजी व्याकरणांतील पद्धतिही बरीच उन्नलेली आहे. शब्दांच्या ८ जाती करणे, नामांचे सामान्य, विशेष व भाववाचक असे प्रकार करणे, सर्वनामांचे पुरुषवाचक, दर्शक, संबंधी, प्रश्नार्थक व सामान्य असे ५ प्रकार करिणे, क्रियापदाला रूप, भेद वगैरे मानणे यांसारख्या पुष्कळ गोष्टी त्यांनी इंग्रजी व्याकरणांतून घेतल्या आहेत हे स्पष्ट आहे. याप्रमाणे त्यांनी इंग्रजी व संस्कृत व्याकरणांतील पद्धतींचा अवलंग केला असला तरी त्यांचे अंधानुकरण केलेले नाही. मराठी भाषेचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करून तीस उप्युक्त होतील तेवढ्याच गोष्टी व त्याही मराठीस साजतील अशा बेताने त्यांत फरक करून त्यांनी घेतल्या आहेत व यांत अयुक्त असें कांहीं नाही. त्यांच्यार्थी इतर वैद्याकरणांचा मतभेद होणे साहजिक आहे. त्यांनी स्वीकारलेल्या कित्येक गोष्टी व त्यांनी केलेल्या कित्येक व्यवस्था इतरांस मान्य होणे न होणे हा भाग अगदी वेगळा आहे. त्यांच्या कित्येक गोष्टी आज विद्वानांस न पटल्या व त्यांत कांहीं फरक करावासा त्यांस वाटला तरी तेवढ्यावरून त्यांनी इंग्रजी व्याकरणाचे अंधानुकरण केले असा दोषारोप करणे युक्त होणार नाही असें आम्हांस वाटते.

त्यांनी वर्णविचार, शब्दविचार व वाक्यविचार असे व्याकरणाचे मुख्य ३ विभाग पाडले आहेत. वर्णविचारांत वर्णांचे परिगणन, स्वर-व्यंजनांने असे भेद, जोडाक्षरांची बनावट, वर्णांची स्थाने व तदनुसार वर्णांचे वर्गीकरण, आणि स्वरसंधीचे व व्यंजनसंधीचे नियम इतका विषय घेऊला आहे. शब्दविचारांत शब्दांच्या ८ जाती, नामांचे सामान्य, विशेष व भाववाचक असे ३ प्रकार, तीन लिंगे व त्यांशिवाय सामान्य लिंग, लिंग ओळखण्याचे नियम, दोन वचने, एकच वचन असणारे शब्द, संबोधनासह आठ विभक्ती, सामान्य रूपांचे प्रकार, उपांत्यास होणारे विकार,

सर्वनामांचे पुरुषवाचक, संबंधी, दर्शक, प्रश्नार्थक व सामान्य असे ५ प्रकार, विशेषणांचे गुणविशेषण व संख्याविशेषण असे २ प्रकार आणि संख्याविशेषणांत संख्यापूरक, क्रमवाचक, आट्टिश्वाचक व संख्यावाचक असे पोटप्रकार, कियापदांचे सक्रमक, अक्रमक, उभयविध असे मेद; भावकर्तृक, सहाय, प्रयोजक व शक्य कियापदें; कियापदांचे रूप, मेद, प्रयोग, अर्थ व काळ; संयुक्त कियापदांचे संयुक्त काळ; धातुसाधित शब्द; अस, नस, हो, दे हे धातु चालवून दाखविणे; कर्तरि, कर्मणि, भावि, भावकर्तृतरि व कर्मकर्तृतरि प्रयोग आणि सिद्ध व गौण कियापदें; कियाविशेषण अव्ययांमध्ये शुद्ध अव्यये, धातुसाधित कियाविशेषणे आणि मूळचीं गुणविशेषणे असणारी कियाविशेषणे याशिवाय कि० वि० अव्ययांचे स्थलवाचक, कालवाचक, संख्यावाचक, क्रमवाचक, निश्चयवाचक व अनुकरणवाचक, असे प्रकार; उभयान्वयी अव्ययांचे समुच्चयवाचक, पक्षांतर वोधक, न्यूनत्ववोधक, कारणवोधक व संकेतवोधक असे ५ प्रकार; शब्दयोगी अव्ययांमध्ये शुद्ध शब्दयोगी अव्यय हा एक प्रकार आणि केवलयोगी अव्ययांत घिकार, दुःख, तिरस्कार, हर्ष, धन्यता, आजंज व आश्रव दर्शविणारी अव्यये; साधित शब्दांमध्ये निरनिराळे प्रत्यय लागून होणारे नाना प्रकारचे धातुसाधित व शब्दसाधित शब्द; समासांचे ८ प्रकार; द्वंद्वांमध्ये समाहार द्वंद्व; कारकांमध्ये प्रत्येक विभक्तीचे संभवणारे अनेक अर्थ; षडीच्या संबंधाचे ‘ओंगांगीभाव’ वैरे प्रकार; वाक्यविचारांत वाक्यरचनेचे मुख्य ३० नियम, लेखन-पद्धति, विरामचिन्हे आणि वाचनपद्धति, आणि नमुन्या शाखल ग्रंथावरून व्याकरण चालवून दाखविणे. इतके विषय दादोचांच्या व्याकरणांत समाविष्ट झाले आहेत.

गोडबोले व्याकरण :—गोडबोले यांच्या व्याकरणांत प्रथम जगांतील भाषांचे तुराणी, शरी व आर्य असे ३ वर्ग संगितले अतून अनेक आर्य भाषांत कर्तृसाम्य अहिं तें लैटेन, संकृत, ग्रीक, फारशी, इंग्रजी, मराठी आणि जर्मन भाषेंतील अनेक शब्दांवरून दाखविले आहे. चिपकूणकरांच्या मताप्रमाणेच यांत व्याकरणाचे शब्दविचार व वाक्यविचार असे २ भाग केले आहेत. वर्णवैवर्गीकरण संस्कृत व्याकरणास अनुसरून केले आहे. पण ख, श् इत्यादि महाप्राण वर्ण कृ, ग् इत्यादि अल्पप्राण वर्णांत हक्कर भिन्नून झाले असल्यामुळे ते वास्तविक संयुक्तवर्ण आहेत आणि लिंगेंतील तीं तीं अक्षेंही कृ+ह=ख अर्थीं संयोगांतेच बनलीं आहेत असे प्रतिपादिले आहे.

स्वरसंधि, व्यंजनसंधि व विसर्गसंधि यांचे नियम संस्कृत व्याकरणात अनुसरून सविस्तर दिले असून त्यांचे तेथील अपवादही दिले आहेत! मराठी व्याकरणाचे दृष्टीने हा संधिविचार अधिक पाल्हाळाचा झाला, असेही वाटणे शक्य आहे.

यांचे सर्वनामांचे विवेचन आर्द्ध अभिनवच आहे. ते सर्वनामांत शब्दांच्या मुख्य वर्गीत गणीत नाहीत किंवा चिपकूणकरांच्या मताप्रमाणे नामांचा पोटर्गीही मानीत नाहीत. त्यांचीं सर्वनामे नामात्मक, विशेषणात्मक, आणि कियाविशेषणात्मक अर्थां ३ प्रकारचीं आहेत! प्रातिपदिकाएवजीं येणारे ते सर्वनाम असा त्यांचा अर्थ आहे आणि प्रातिपदिके पदार्थवोधक:(नामे), गुणवेधक (विशेषण), आणि कियावोधक अर्थां तीन प्रकारचीं असल्यामुळे त्यांच्या ऐवजीं येणारीं सर्वनामेही (त्यांच्या कल्पनेप्रमाणे) सहजच उपर्युक्त तीन प्रकारचीं झालीं. मी, तू, हा, जो, इ. शब्द स्वतंत्रपणे (पुढे नाम न घालता) योजलीं जातील तेव्हां तीं नामात्मक सर्वनामे. त्यापुढे नामांची योजना असेल तर तीं विशेषणात्मक सर्वनामे. यांचे पुरुषवाचक, दर्शक, संबंधी, प्रश्नार्थक व अनिश्चित संख्यार्थक असे पांच प्रकार केले आहेत. ‘म्हां मिकान्यांने’ यांत म्हां हे ‘पुरुषवाचक विशेषणात्मक सर्वनाम.’ जो पदार्थ यांत, जो हे ‘संबंधी विशेषणात्मक सर्वनाम.’ आणि राना स्वतः गेला यांत स्वतः हे ‘पुरुषवाचक कियाविशेषणात्मक सर्वनाम?’ तेथे, तेथून, एथवर, तोंपर्यंत, तेवी, तेव्हां, कशा, तद्दत, इ. शेंकडॉं कियाविशेषणात्मक सर्वनामेच! यांचे पुनः दर्शक, संबंधी, प्रश्नार्थक इत्यादि पोटवर्ग व त्यांचे पुनः स्थलवाचक वैरे प्रतिपोटवर्ग संगितले आहेत. केवलयोगी अव्यय हे एकटे संबंध वाक्याचे काम करते, ते वाक्याचा भाग होऊं शक्त नाहीं, म्हणून गोडबोले या शब्दास ‘व्याकरणात अनवश्यक’ म्हणतात आणि वर्गीकरणातून गाठतात. त्यांचीं सर्वनामेही स्वतंत्र न राहतां नामे, विशेषणे व कियाविशेषणे यांचे पोटां विभागालीं जातात. म्हणून त्यांचे शब्दांचे वर्ग ६ होतात. . १ नाम, २ विशेषण, ३ कियाविशेषण, ४ क्रियापद, ५ शब्दयोगी अव्यय व ६ उभयान्वयी अव्यय.

नामांचे विशेष, सामान्य व भाववाचक असे ३ वर्ग केले आहेत. कल्प, लक्षक, वैरे समूहार्थक नामे सामान्य नामांत आणि सोने, लंकूड इ. द्रव्यवाचक नामे भाववाचक नामांत समाविष्ट होती. असे त्यांचे म्हणणे आहे.

विशेषणांचे गुणवाचक व संख्यावाचक असे दोन भेद केले आहेत. संख्या हाही एक गुणच असल्यामुळे वास्तविक गुणविशेषणांतच संख्यादर्शकांचाही समावेश होतो. परंतु दोहोंस कांही कायें भिन्न होतात म्हणून दोन वर्ग मानणे बरें, असे कारण सांगितले आहे. संस्कृत विशेषणांची तरतमभावाने होणारी रूपे सविस्तर दिली आहेत. कर्तृ-करीयस्-करिष्ठ; वृद्ध-वर्धीयस्-वर्धिष्ठ; वसुमत्-वसीयस्-वसिष्ठ इ० रूपांची माहिती मराठी व्याकरणांत तितकीशी आवश्यक वाटत नाही.

प्रथी विभक्ति मानिलेली नाही. रामाना इ. रूपे विशेषणेच मानिली आहेत. हिंदुस्थानी, गुजराथी व सिंधी या भाषांत हीं रूपे विशेष्यानिन्पत्र म्हणजे विशेषणेच आहेत असे सोदाहरण दाखविले आहे.

संस्कृत नामांच्या लिंगांसंबंधाचे व युद्धिंगी नामांवरून स्त्रीलिंगी नामे बनविण्यासंबंधाचे नियम संस्कृत व्याक-रणानुसार सविस्तर दिले आहेत. त्यांत करोह, मस्तु, रुज, पामन्, मघवन्-मघोनी, ब्रह्मन्-ब्रह्माणी, उपाध्यायी, उपाध्यायानी, आचार्यानी इ. मराठींत प्रायः न येणार संस्कृत शब्द पुष्कळ आले आहेत.

चिपळूणकरांच्या मताप्रमाणेच जो तो यांतील ओ हा प्रथमैकवचनाचा प्रत्यय, व वास्तविक हे मूळ आकारान्त शब्द असे प्रतिपादिले आहे. संस्कृतांतील आकारान्त किंवा ईकारान्त नामांवरून मराठींत अकारान्त स्त्रीलिंगी नामे कशी आलीं आहेत हे सुमारे पाऊणारे नामांचे मूळ संस्कृत शब्द देकुन दाखविले आहे.

विभक्ति, प्रत्ययांवरून मानिल्या आहेत. द्वितीया व प्रथी गाळली आहे. त हा सतमीचा प्रत्यय न धरतां तेयें आंत हे शब्द्योगी अवयव धरले आहे आणि मराठींत सतमी विभक्तींची रूपे सर्व शब्दांची होत नसल्यामुळे मराठींत सार्वत्रिक अशा वास्तविक प्रथमा, वृतीया, चतुर्थी, व पंचमी आणि संबोधन अशा पांचच विभक्ति मानिल्या आहेत.

जंद, लिथ्यानी, स्लेपोनी, लैटिन, ग्रीक, तुतोनी, आणि सध्यांची इंग्रिज या भाषांत कोणकोणत्या विभक्तींची रूपे आहेत व कोणत्या विभक्ती नाहीं ही माहिती दिली आहे.

संस्कृतावरून विभक्तिप्रत्ययांची उपपत्ति पुढीलप्रमाणे दिली आहे

स	म	स	म	स	म	स	म		
न—	नें;	भिः-	हीं;	स्य—	स;	नाम्—	ना;	अन्ते—	तें;

स्मिन्-ईं पंचमींचा दून हा प्रत्यय प्राकृतांतील पंचमीचा एकवचनी हि व अनेकवचनी हिते प्रत्यय आहे त्यांवरून आला आहे. ला, शीं या प्रत्ययांची उपपत्ति दिलेली नाहीं.

क्रियापदाची व्याख्या चिपळूणकरांप्रमाणेच “ज्या शब्दाने कियेचै ज्ञान कालासंबंधाने होते तो शब्द” अशी केली आहे. कांहीं धातुसाधितांवरून कालासंबंध कळतो; पण विधान होत नाहीं, म्हणजे वाक्य पुरे होत नाहीं, म्हणून ते क्रियापदे नव्हत, अशी टीप दिली आहे. पुढे दामले यांनी या टीपेतील अटीचा मूळ व्याख्येत समावेश करून क्रियापदाचे व्याख्येस पूर्णत्व आणिले आहे. तथापि ह्या अटीची आवश्यकता मूळ गोडबोलेयांस प्रतीत झाली असल्यामुळे क्रियापदाचे व्याख्येस पूर्णता उणाण्यांचे मुख्य श्रेय त्यांसच दिले पाहिजे.

दादोबांनी प्रयोगांचे नांव भावी (भावसंबंधी) असे विशेषणरूप योजिले होते. चिपळूणकरांनी भाव हा मराठी शब्द धरून त्याच्या सतमीचे रूप भावी असे योजिले होते. पण गोडबोले यांनी मूळ संस्कृतप्रमाणे भावे (संस्कृतसतमी) असे नांव योजिले व तेच आज प्रायः रुढ आहे.

दादोबांप्रमाणेच संयुक्त क्रियापदे मानिली आहेत; पण सहाय धातु दादोबांनी १६ सांगितले होते. त्यांतील दे, बस, पाह, ठेव, टाक, घे आणि नलगे इतके कमी करून सहाय धार्तूची संख्या नियमित केली आहे. गोडबोल्यांचे मताने अस, नस, हो, ये, पाहिजे, नये, नको, जा आणि लाग एवढ्या ९ च धार्तूच्या योगे संयुक्त क्रियापदे होतात.

संस्कृत आख्यात व कृत प्रत्ययांवरून मराठींतील क्रियापदांचे सर्व काळचे प्रत्यय कसकसे आले हे सोपपत्तिक सोदाहरण दाखविले आहें; आणि सांघित शब्दांचे प्रकरण बरेच पूर्णत्वास नेले आहे. पूर्व वैद्यकारणांनी संस्कृतांतील आणि मराठींतील साधित शब्दांची चनावठ दिली होती; अरबी व फारसी भाषेतून मराठींत आलेले शब्द

કસકસે સાખલેલે આહेत, હેં બહુતેક કાંઈંચ સાંગિતલે નથતે. પણ ગોડબોલે યાંની તેં વિસ્તારપૂર્વક સાંગિતલે આહेत; આणિ તેણેક રૂન મરાઠી વ્યાકરણાંત હી મોઠીંચ નવીન ભર ટાકિલી આહे. દામલે યાંની આપલ્યા શાસ્ત્રીય વ્યાકરણાંતીલ હેં પ્રકરણ બૃહતાંશી ગોડબોલે યાંચા વ્યાકરણાંચા આધારે લિહિલેલે આહे આणિ યા વિષયાંત ગોડબોલે યાંચા પુંડે મજલ કોળત્યાહિ વ્યાકરણાને અજૂન કેલેલી નાહીં. મરાઠીંત પુષ્કળ દ્રાવિડી શબ્દાં આહेत, પરંતુ ત્યાંચે વિવેચન અવશ્ય અસૂનાં ગોડબોલે યાંની (વેલાંચા અમાર્વાં) કેલેલે નાહીં.

ગોડબોલે યાંની વાક્યવિચારાંત હિ પુષ્કલ નવીન ભર ઘાતલી આહે. દાદોબાંની ઉદ્દેશ્ય વ વિધેય યાંપલીકડે વાક્યવિભાગાંચા અર્થહટીને સંબંધ કાંઈંચ વિવેચિલા નથતા. ચિપ્ફૂણકરાંની પ્રયોગરચનેચ્યા દટ્ટીનેચ કાય તેં વાક્ય-વિચારાંચે વિવેચન કેલે આહે. ગોડબોલે યાંની વાક્યાંચે શુદ્ધ વ સંયુક્ત હે પ્રકાર, સંયુક્તાંત ઉભયપ્રધાન આणિ ગૌણપ્રધાન (મિશ્ર) વાક્યે, ગૌણવાક્યાંચે નામર્દર્શક, વિશેષાદર્શક, કિયાવિશેપણર્દર્શક, અસે તીન પ્રકાર આણિ સંક્ષિપ્ત વાક્યે કિંવા વાક્યાંંશ ઇત્યાદિકાંચે વિવેચન કેલે આહે. સારાંશ હા વાક્યવિચારાચા ભાગ ગોડબોલે યાંની મરાઠી વ્યાકરણાસ નવીનચ જોડલા અસે મ્હણાવયાસ હરકત નાહીં. હા ભાગ યાંચા વ્યાકરણાંચા ૧૮૬૭ ત પ્રસિદ્ધ જ્ઞાલેલ્યા પાહિલ્યા આદૃત્તાંત નથતા. તો (આણિ છેંડોવિચાર હા ભાગહિ) ત્યાંની ૧૮૭૪ ત છાપલેલ્યા દ્વિતીયાદૃત્તાંત ધાતલા. વાક્યવિચારાચા વ્યાકરણાંશી તાદૃશ સંબંધ નાહીં અસે પુષ્કલ વિદ્વાનાંચે મત હોતેં; પણ તેં યાંસ પટલે નાહીં. યાંસંધાનેં તે લિહિતાત, “કિંતીએક મ્હણતાત ક્રીં, વાક્યવિચાર મરાઠીંત પરકીય આહે આણિ તો તિચ્યા વ્યાકરણાંત આણ્યું લાગલ્યાસ ઇંગ્રેજી વ્યાકરણાંતીલ વાક્યવિચારાચા ઉતારા આણિ અનુકરણ હોઈલ; પરંતુ લેવનાંત આલેલ્યા ઇંગ્રેજી વૈગર ભાષાપ્રમાણેંચ મરાઠી ભાષેસહી સ્વરૂપસિદ્ધ વાક્યનિર્બંધ આહेत અસે બહુત સવળાં પ્રમાણાંની દાખવિતાં યેઈલ. પ્રસ્તુત વિષયાંચે ઉપાવદનાંત વિશેષાવરુન સામાન્યાંચે અનુમાન કરપણાંચી રીતિ યોજિલી આહે. મરાઠી ભાષેનીલ પ્રોગ આણિ સંપ્રદાશ તાહૂન પાહિલ્યાને યેણારી સામાન્ય અનુમાને કિંવા નિયમ પ્રથમ દેઊન ઉદાહરણાંની આણિ પ્રાચીન કર્વોંશ લેવાંની ત્યાંચે સ્રણીકરણ કેલે આહે.” યાપ્રમાણે યાંની વ્યાકરણાસ વાક્ય-વિચારાચી જોડ દિલી આહે, તથાપિ વાક્યપુષ્ટકરણાંચે વિસ્તૃત વિવેચન ત્યાંની કેલેલે નાહીં. તેં કામ પુંડે લંબકરન આગરકર યાંની વાક્યમીમાંસા હેં પુસ્તક લિહૂન કેલે.

વાક્યવિચાર આણિ પદ્યવિચાર યાંપ્રમાણે ગોડબોલે, યાંની પ્રાકૃત ભાષેને સંક્ષિપ્ત વ્યાકરણ આણિ સંકૃત-પ્રાકૃત-મરાઠી શબ્દાંચા કોશ મ્હણજેચ શબ્દવૃત્તપત્તિ હેહી નવીન ભાગ પુરવણીસ્યાને આપલ્યા વ્યાકરણાસ જોડ્યા ત્યાચા ઉપયુક્તતેં આગામી ભર ઘાતલી આહે.

અશા પ્રકારે, ઐતિહાસિક દટ્ટિ, શાસ્ત્રીય મંડળી, અનેક ભાષાંચા તુલનેને વિવેચન, પ્રત્યાદિકાંચી સંસ્કૃત વ પ્રાકૃત ભાષેચ્યા દ્વારે ઉપયુક્તિ, યવની શબ્દસાધનિકેચા વિચાર, વાક્યવિચાર, પદ્યવિચાર (છંદ:શાસ્ત્ર), પદ્યાંત યેણાંયા રૂપાંચા વિશેષ વિચાર, પ્રાકૃત ભાષેને વ્યાકરણ આણિ શબ્દવૃત્તપત્તિ ઇત્યાદિ અનેક અંગાંચી જોડ ગોડબોલે યાંની આપલ્યા વ્યાકરણાસ દિલી અસૂન મરાઠી વ્યાકરણવિષયક ગ્રંથાંત બહુમૌલ ભર ઘાતલી આહે યાંત શંકા નાહીં.

વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્ફૂણકરાંચે મત :—વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્ફૂણકરાંની વ્યાકરણ વિષયાવર સાક્ષાત અસે વિશેષ કાંઈંચ લિહિલેલે નાહીં. તથાપિ ત્યાંની ૧૮૭૪ ત નિયંત્રણમાલા સુરુ કેલ્યાવર પાહિલ્યાચ વર્ણી ‘લેવનશુદ્ધ’ હા જો નિયંત્ર લિહિલા આંહે ત્યાંત વ્યાકરણાચા ખરા અધિકાર કાય યાવિષ્યાં મોટે માર્મિક વિવેચન કેલે આહે. “મરાઠી ભાષેમધ્યે ભાષેનીલ રૂઢ શબ્દ વ રૂઢ પ્રોગ બલેન ફિરવિણાચા આજ વર્ણોંચ વર્ણ ઉદ્યોગ ચાલુ આહે,” અસા પ્રસ્તાવ કરુણ વર્ણશુદ્ધ, વાક્યશુદ્ધ વ શબ્દશુદ્ધ યાંસંધાનેં અનેક ઉદાહરણો દેઊન મોટે સર્પિક વિવેચન કેલે આહે. આણિ યા નિયંત્રાંચે શેવર્ટી “યાંઅંકાંત એકંદર આપણાંકૂન આમ્હીં કાય તિદ્દ કેલે તેં થોડકયાંત સાંગતોં,” અસે મ્હણુન ત્યાંટીલ સાર પુંડીલપ્રમાણે દિલે આહે. “ભાષેને મ્હણજે પદ્દન ગેલેલ્યા રૂઢીંચે સામર્થ્ય કેવડે આહે વ ત્યાપુંડે વ્યાકરણ કિંતી પંગુ, હેં દાખવુન તીસ અટકાવ કરું જાણે હેં કિંતી વેડેવણાંચે કામ આહે તેં દર્શાવિલે. ત્યાવરુન અસે સમજાવયાંચે ક્રીં, જેથે રૂઢીંચ વર્ણ, શબ્દ કિંવા વાક્ય હીં કર્શીં લિહાવીં અસા જેથે મ્હણુન સંદેહ પડેલ તેથે ફારફરુન કેવળ ઉચ્ચારવરચ પ્રમાણ ધરુન ચાલવે. હા નિયમ અત્યંત સયુક્લિક, સાધા આણિ સોપા અસૂન યામુલે લેખી ભાષેત ચોહોંકડે એકદમ મેલ અસૂન જાઈલ હેં ઉઘડ આહે.”

दादोबाची तकारः—दादोबांस मात्र भाषेने व्याकरणाचे नियमांस सोहऱ्हन स्वैरसंचार करावा हें इष्ट वाटत नव्हते असे पूर्णिंकेतील त्यांच्या पुढील उद्घारंवरून वाटें. दादोबा म्हणतात, “जनाच्या रुढीपुढे आणि लोकांच्या विचित्र शब्दप्रयोगापुढे, वापुड्या वैश्याकरणांचे कांहींच चालत नाहीं. त्यांनी निमूटपणे त्यांचे ते प्रयोग ऐकत असावे; आणि जरी ते धडधडीत त्यांच्या व्याकरणाच्या नियमांस विस्त्र असले, तरी तीं उद्घारणे मानून अपवादकांचीं कोष्ठें वाढवीत जावीं, हेंच त्यांचे काम. पहा, क्रित्येक धातु धडधडीत अकर्मक असतां लोक भूतकाळीं त्यांस कर्मे लावून सकर्मक करितात; आणि पुनः त्यांच्या लिंगवचनांचा आशेप न धरितां मूळचा कर्तरि प्रयोग तसाच कायम ठेवितात; आता त्यांचीं तोंडे कोणी धरावीं. उदाह. मी गंगा न्हालें, मी आंघूळ केलें, ती दर्हीभात जेवली, ते वाट चुकले, तुं वैभव पावलास, तुं दूध प्यालास इ. अशीं नित्यशः लोकांच्या तोंडांतून वाक्ये प्रेकण्यांत येतात.” दादोबांनीं आपल्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेतहि म्हटले आहे कीं, ‘सांप्रत जी महाराष्ट्र भाषा लिहिण्यांत अव्यवस्था आढळते ती मोहऱ्हन ग्रहण केलेले जे नियम त्यांस अनुसरून, ही भाषा नीट सारखी व्यवस्थेवर आणण्याविष्यीं ते (लोक) उच्युक्त होत गेले, म्हणजे माझ्या इतक्या श्रमांचे साफल्य झाले, असे मी मानीन.’’

निबंधमालाकारांची टीका:—निबंधमालेतील ‘भाषापद्धति’ या निबंधांत व्याकरणाचा साक्षात् संबंध येत नाहीं, तथापि ‘व्याकरण म्हणजे भाषेचे शास्त्र’ यांतील शास्त्र शब्दाचा व्यापक अर्थ घेतल्यास त्यांत भाषापद्धतीचाहि समावेश होऊं शकेल. उत्तम भाषापद्धतीचे शुद्धत्व, प्रौढत्व आणि सुव्योधत्व हे जे मुख्य तीन गुण त्यांतील पहिल्या गुण शुद्धत्व हा तर व्याकरणावरच बहुतांशी अवलंबून आहे. तें असो; पण येथे या निबंधाचा उल्लेख करण्याचे दुसरेहि एक कारण आहे; तें असे कीं, या निबंधांत विशिष्ट भाषेचा नमुना म्हणून दादोकृत महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरणाच्या प्रस्तावनेतील उतारा दिला आहे आणि त्यांतील ‘गालवशैनककोत्यायनशाकटायनादि जे प्रतिशाखयादिवेदव्याकरण भाष्यकार’, ‘विद्यज्ञनचित्तचोरास चंद्रीभूत होऊन’ इत्यादि प्रकारच्या भाषारचनेस अनुसरून पुढील मत प्रदर्शित केले आहे.

“या उताच्यांत वरील ग्रंथकर्त्त्यांची नेहमींची तज्हा पूर्णपणे लक्षात येते. ती सर्वांस माहीतच आहे कीं, संस्कृतांतले मोठमोठाले शब्द व लंब लंब समास घालून देण्याची होंस होय. तिजवर (वरील भाषारचनेवर) दोष एवढाच येतो कीं, ती असावी त्यापेक्षां दुर्बोध झालेली असून ग्रंथकाराने आपले पांडित्य मिरविण्याच्या उद्देशाने तिची योजना केली आहे असा वाचकांचा समज होतो.”

वरीलसारख्या टीकेमुळे, निबंधमालाकारांचे मन आणणाविष्यीं कल्पित आहे अशी दादोबांची समजूत झाली होती. पण इतरत्र मालाकारांनी दादोबांस पाणिनीची व त्यांच्या व्याकरणास महाभाष्याची उपमा दिली आहे. त्या प्रकारच्या उल्लेखावरून मालाकारांची दृष्टि निवळत चालली असे दादोबांस वाढून त्यांनी समाधान व्यक्त केले आहे. दादोबा म्हणतात, “अलीकडील नव्या तरुण विद्वान गृहस्थामध्ये मोठे रसिक व मर्मश व ज्यांच्या महाराष्ट्र लेखणीस हात धरणारा असा मला फारच विरळा दिसतो, असे जे निबंधमालाकार त्यांची आम्हांविष्यींची आजपर्यंतची जी थोडी वक्रदृष्टि होती तीहि आतां सरळ प्रेमयुक्त अशी त्यांची कृपार्दृष्टि होत चालली आहे, हेहि आतां त्यांच्या लेखावरून आमच्या अनुभवास आणून देत आहेत.”

लोकहितवादी व व्याकरणः—व्याकरणाच्या अनुप्रयुक्तेविष्यीं लोकहितवादींनी पुढील उद्गार काढिले आहेत. “व्याकरणाचे पंधरा वर्षे अव्ययन केले, त्यापासून अनुक उपयोग होतो असे मला दातव्यून यावें, म्हणजे मी वास्तविक म्हणेन. परंतु मीं शोध केला आहे, त्यावरून मला तर वाटते कीं, मनुष्यास लांकडे तोडावयाचे कसव शिकविले तर चरें, परंतु हे व्याकरण नको. यात कांहींच अर्थ नाहीं. केवळ मूर्ख होण्याची विद्या आहे.” निबंधमालाकारांनी या उद्गारांचा खरपूस समाचार घेतला आहे.

मराठी भाषेचे मध्यम व्याकरणः—हें व्याकरण दादोकृत मोक्षा व्याकरणाहून लहान आणि लघु व्याकरणाहून मोठे असल्यामुळे यांचे नामाभिधान मध्यम व्याकरण असे करण्यांत आले. मराठी शाळांतून सहाव्या इयत्तेपर्यंत हायस्कुलांतून मॅट्रिक्युलेशन व स्कूल फायनल परीक्षापर्यंत आणि ड्रेनिंग कॉलेजांत पहिल्या वर्षाचे परीक्षेपर्यंत उपयोगी पडावें अशा वेतावें हें आहे. या कार्मीं दादोकृत लघुव्याकरण अपुरें पडे व मोठे व्याकरण अधिक मोठे वाटे म्हणून मध्यम मानावांचे हें व्याकरण डायरेक्टरसाहेबांच्या हुक्मावरून तयार करण्यांत आले, रावजी सदाशिवशास्त्री

गोडबोले यांनी नारायण पांडुरंगशास्त्री साठे व नारायण धोंडदेव जोशी यांच्या साहाय्यानं १८८५ ते ८७ या काळांत हॅ व्याकरण तयार केले, तें पुढे १८९७ त (म्हण॑े रावजीशास्त्री यांचे मृत्युनंतर ६ वर्षांनी) छापले. प्रस्तुत पुस्तकांतील विशेष गोष्टी थोडक्यांत पुढीलप्रमाणे सांगतां येताली:—

(१) शब्दांच्या ८ जाति मानिल्या आहेत पण ‘क्रियाविशेषण अव्यय’ या संज्ञेएवजीं ‘विशेषणात्मक अव्यय’ अशी संज्ञा योजिली आहे. दादोचांनी कि. वि. अ. ही संज्ञा योजिली. या संज्ञेवर दोन प्रकारे आक्षेप येतात. एक तर या संज्ञेने दर्शविले जाणारे शब्द सर्वदां क्रियेशीच अन्वित असतात असे नाही. तर ते कर्धी कर्धी विशेषणांशी दुसऱ्या कि. वि. अव्ययांशी व क्रचित् नामांशीही अन्वित असतात; यामुळे त्यांस कि. वि. म्हणणे सयुक्तिक दिसत नाही. ही अडचण लक्षांत घेऊन प्रस्तुत पुस्तकांत कि. वि. अ. यांसंज्ञेएवजीं ‘विशेषणात्मक अव्यय’ अशी संज्ञा योजिली आहे व तेणेकरून ही अडचण दूर होते. परंतु कि. वि. अ. या संज्ञेवर दुसराहि एके आक्षेप निधतो तो असा कीं, ही संज्ञा सर्वथा स्वतंत्र दिसत नाहीं. ‘विशेषण’ ही जी सवयांतील एका वर्गाची संज्ञा ती सामान्य अर्थानं या संशेष्या पोटांत समाजिष्य झाली आहे, यामुळे विशेषण या एका शब्दाचा एकदं परिभाषिक अर्थ व एकदं सामान्य अर्थ घ्यावा लागतो व तेणेकरून सशास्त्रतेस बाध येतो. प्रस्तुत पुस्तकांत योजिलेल्या “विशेषणात्मक अव्यय” या संज्ञेनहि वरील आक्षेपाचे निरसनःहोत नाहींच. तथापि कि. वि. अव्यय संज्ञेषीं ही विशेषणात्मक अ. ही संज्ञा अधिक प्रशस्त होय यांत शंका नाहीं. तथापि ही नवी संज्ञा रूढ न होतां जुनी दादोकृत कि. वि. अ. हीच संज्ञा आजवर क्यायम राहिली आहे व इतकी रूढ झालेली ही संज्ञा यापुढे बदलली जाणे दुरापास्तच आहे.

(२) सर्वनामांचे पुरुषवाचक आणि दर्शक असे मुख्य दोन प्रकार केले आहेत. नामांएवजीं योजिले जाईल तेव्हां तें पुरुषवाचक आणि विशेषणासारखें योजिले जाईल तेव्हां तें दर्शक सर्वनाम. अशा प्रकारे प्रत्येक सर्वनाम स्थलपरत्वे दोन्ही प्रकाराचे संभवते. उदा० मी येईन; तूं जा; कोणी म्हणतात कीं इ., काय पाहिजे, यांत मी, तूं, कोणी व काय हीं पुरुषवाचक सर्वनामे आणि मी ब्राह्मण नित्य स्नान करितों; तूं शियाई तखार गाजवितोस; कोणी मनुष्य घेऊन गेला. यांत मी, तूं कोणी, हीं दर्शक सर्वनामे. पुरुषवाचक किंवा दर्शक सर्वनामांचे पुनः संबंधी प्रश्नार्थक व सामान्य हे पोट प्रकार होतील. अ त ज क ही अनेक सर्वनामांची मूळरूपे होत. अ पासून हा अमुक, अमका, असा, असला, असल्याला, इतका, एवढा इ० सर्वनामे बनलीं आहेत इ० विवेचन केले आहे आणि किती; कैक; एक, परस्पर, उभयतां, स्वतः इ० पुष्कळ शब्दांची सर्वनामांत गणना केली आहे.

(३) शब्दयोगी अव्ययांचे ‘सामान्यरूप करणारी’ व ‘सामान्यरूप न करणारी’ असे दोन वर्ग केले असून या दुसऱ्या वर्गात पुढील पांच पोटवर्ग केले आहेत. (१) संग्रहयोधक-तरी, देखील, पण, ही, सुद्धा इ० (२) निश्चययोधक—च, तर, म्हण॑न इ० (३) कैवल्ययोधक -केवळ, च, ची, पण, बरीक, फक्त, मात्र इ० (४) प्रश्नार्थक—का, कीं, ना. इ० (५) पादपूरक—पै, नी इ०

(४) विशेषणात्मक अव्ययांचे कालयोधक, स्थळयोधक व प्रकारयोधक असे तीन वर्ग केले असून प्रकार-योधकाचे पोटांत गुणयोधक, निश्चययोधक, संशययोधक, प्रश्नयोधक, अहेतुयोधक, हेतुयोधक, अनुकरणयोधक निषेध-योधक, तारतम्ययोधक, तुलनायोधक इ० पोटवर्ग केले आहेत.

(५) विव्यर्थ आणि संकेतार्थ असे दोनच अर्थ मानिले आहेत. ‘तुम्ही काम करा’ आणि ‘तुम्ही काम करावै’ हें दोन्ही विव्यर्थच; अर्थात् क्रियापदाचे रूपावरून अर्थ मानिले नसून तें त्या रूपांतून दर्शित होणाऱ्या आशा, उपदेश इ० अर्थावरूनच मानिले आहेत. संकेतार्थहि क्रियापदाचे रूपावरून मानिला नाहीं. अर्थावरूनच मानला आहे. तो गेला तर काम होईल, मी देणार असलूं तर इ० तो आला नाहीं म्हण॑न मी: जात नाहीं; यांत गेला, देणार असलूं व आला नाहीं या क्रियापदांचे संकेतार्थ मानिले आहेत.

(६) संयुक्त क्रियापदे मानिलैं असून सहाय धार्तंचे पुढील चार प्रकार केले आहेत. कालांतर योधक—अस. निषेध योधक—नस, नको, नये. प्रयोगांतर योधक—जा; हो. विशेषार्थक—आण, इच्छ, काढ, घे, चल, चाल, चूक, जा, टाक, ठेव, दे, पड, पाह, पाहिजे, बस, ये, राह, लाग, शक, सूट, सोड इ० संयुक्त क्रियापदांतर्गत धातुसाधिते कोणते प्रत्यय लागून झालेली असतात व तीं तीं कोणत्या सहाय धातुरीं संयुक्त होतात हैं सविस्तर दिले

आहे. आणि 'फिकून, देत आहे' यासारखीं तीन अववरचीं व 'देऊन टाकीत चालला आहे' 'फिकून आवें लागत आहे' 'करूं देतां यावें लागेल' इत्यादि चार अववरचीं हीं संयुक्त क्रियापदे दिलीं आहेत.

(७) अनेक चमत्कारिक वाक्यांचे प्रयोग ठरविले आहेत. उदा०-(अ) रामा जाण्याचे (किंवा जाव्याचे) पत्करतो-सकर्मक कर्तरि, येथे जाण्याचे (जाव्याचे) याची योजना जांभे या प्रथमांतरेवर्जीं आहे असे समजावे. (आ) माझें जाण्याचे (जाव्याचे) ठरले-अकर्मक कर्तरि येथे जाण्याचे याची योजना प्रथमान्तरेवर्जीं आहे. (इ) पाणी तापायला पाहिजे. तापायला हें प्रथमान्तरेवर्जीं आले. पाणी हा तापणे याचा कर्ता व तापायला (तापणे) हा पाहिजे याचा कर्ता-अकर्मक कर्तरि प्रयोग. (ई) त्याला मारतां उपयोगी नाही. मारतां=मारणे मारतां हा कर्ता नाही हें क्रियापद. (उ) त्याला बोलून व्यर्थ आहे. बोलून=चोलणे. बोलून हा कर्ता आहे, कि. अकर्मक कर्तरि प्रयोग. (ऊ) वाजीरावास पुणे इंग्रजांस यावें लागले. वाजीरावास हा कर्ता, पुणे हें कर्म, यावें लागले कि. कर्मणि प्रयोग. (ए) त्याने देण्याचे_नाकाराले. देण्याचे=देणे हें कर्म. (ऐ) मला आंचा पाहिजे. मला हा कर्ता, आंचा हें कर्म, कर्मणि. (ओ) मला आंचा नको. मला हा कर्ता, आंचा हें कर्म, कर्मणि. (अ) मला आंचा हवा. मला हा कर्ता, आंचा हें कर्म, कर्मणि.

(८) समासांचे शब्दार्थप्राधान्यावरून मुख्य ४ प्रकार केले आहेत.

(९) शब्दांचे वर्गीकरण देखील सिद्ध-साधित; सव्यय-अव्यय; योगिक-रूढ-योगरूढ-योगिकरूढ असे त्रिविध केले असून साधितांत प्राकृतिक-सामाजिक असे पोटवर्ग केले आहेत; यावरून या वर्गीकरणांतहि शास्त्रीयतेची चुणूक दिसते.

(१०) प्राकृतिक साधित शब्द साध्याचे नानाप्रकार साविस्तर दिले आहेत. प्रथम नांमे, विशेषणे, धातु व अव्यये याचे प्रत्येकी 'नामसाधित'; विशेषणसाधित, धातुसाधित व अव्ययसाधित असे चार प्रकार साधितले आहेत व सोळा प्रकाराचे पुन्हा पुण्यकल्पे पोटप्रकार देऊन प्रत्येक पोटप्रकार कोणत्या प्रत्यवर्तीनी होतो ते प्रत्यय सोदाहरण दिले आहेत. उदाहरणार्थ, नामसाधित नामांचे स्वार्थदर्शक, कुत्सितत्वदर्शक इ० २२ प्रकार कल्पिले असून या सर्वांत मिळून ८६ प्रत्यय दिले आहेत ! सारांश, हा प्राकृतिक साधित शब्दांचा भाग सूक्ष्म वर्गीकरण करून विशेष विस्ताराने दिला आहे.

(११) सर्व व्याख्या शक्य तितक्या व्यापक व शास्त्राटृष्ट्या शुद्ध चनविष्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच प्रमाणे या व्याकरणांत संधिनियम जसे शुद्ध स्वरूपांत दिले आहेत तसे ते इतर मराठी व्याकरणांत (दामले यांचे शास्त्रीय व्याकरणांत देखील) क्वचितच आढळतील.

(१२) वाक्यपृथक्करण, व्युत्पत्ति, छंदशास्त्र, अलंकार इत्यादि भाग या व्याकरणांत नाहीत; आणि या व्याकरणांचे प्रयोजन पाहतां हे भाग नाहीत हें युक्तच होय असे दिसून येईल.

मिडेकूत मराठी भाषेचे व्याकरण :—मध्यम व्याकरणानंतर लवकरच त्याच्या खालोखाल असे हें पुस्तक धुळें ट्रैनिंग स्कूलचे हेडमास्टर वा. वि. मिडे यांनी लिहिले. यांत कांहीं नवे विचार असून वादग्रस्त सुदृश्यांचा निर्णय ऊहापोह करून केला आहे हा यांतील विशेष आहे. या व्याकरणांत पुढील गोष्टी दिसून येतातः—

(१) राजाने ज्यांना इ. स्थर्लीं जा व ज्या यांतील आ या स्वरांचा उच्चार कंक्य नसून तालुक्य आहे. येथे अधोरोखित 'आ'काराचा उच्चार पुढील इंग्रजी शब्दांतील a च्या उच्चारासारखा म्हणजेच तालुक्य आहे आणि येथील 'य'कार हें य व्यंजन नसून ती केवळ तालुक्य :उच्चाराची खूण आहे. धंद्याने than, जिन्यांत grant, मुलग्यास gas, प्याले pallid, नफ्याने fan, हिन्याने Ran, करित्ये, देशपांड्ये यांतही य हें व्यंजन नसून ते एकाराच्या तालुक्य उच्चारांचे दर्शकचिन्ह आहे. (२) नामांचे सामान्य व विशेष असे दोनच प्रकार केले आहेत. सोने, कल्प, सौंदर्य, दया हीं सामान्यनामेच असे कारणे देऊन ठरविले आहे. (३) द्वितीया, घटीसुद्धा C विभिज्ञ मानल्या आहेत. द्वितीया ही सप्रत्यय अप्रत्यय अशी दुहेरी मानिली आहे. कर्मणि प्रयोगाव्यतिरिक्त कर्म असतां ती द्वितीया; मग प्रत्यय असे नसो, ज्ञानम हीं जशी संकृतांत प्रथमा व द्वितीया होने किंवा ज्ञानाभ्यास् हीं जशी दृ० च० पंचमी होते तशी मराठींत ज्ञान हीं प्रथमा

દ્વિતીયા વ જ્ઞાનાસ હી દ્વિ૦ ચતુર્થી હોણ્યાસ હરકત નાહીં અસે પ્રતિપાદિલે આહે. (૪) કાઠીને, ઘરોં, ધરૂન હોં વાક્યાંત અર્થદષ્ટથા કિયાવિશેષાર્ણે અસતાંહી ત્યાંસ આપણ વિમાનિ મ્હણનોં. તર ઘરાચા ઇત્યાદિ અર્થદષ્ટયા વિશેષણો હોત અસલોં તરી પણી વિમાનિ મ્હણાવયાસ કાય ચિંતા આહે અસે વિવેચિલે આહે. (૫) ગઢ્યાંત મ્હણજે ગઢ્યાચ્યા આંત નવેને. અસેચ હાતાંત, પાણાંત, ડોકયાંત યાંચા અર્થહી આંત યા અભ્યાચે યોજનેને યેત નાહીં મ્હણું ત હા સતમીચા પ્રત્યય હોય અસા કોટિકમ કેલા આહે. (૬) ગંગા, રમા યાંચી સંચોધનરૂપે સૂળ શબ્દાંસારલી કિંવા એકારાન્ત દિલીં આહેત. યેકારાન્ત કેલીં નાહીંત. યેથે ભાવેચા ચદલતા સભાવ વિચારાંત ઘેતલા આહે. (૭) સકર્મક ધાતુ મ્હણજે ‘ જ્યા ધાતુને દર્શિત કિયેચા અર્થ પૂર્ણ હોણ્યાસ દુસર્યા શબ્દાચી અપેક્ષા અસતે તે ધાતુ ’ અશી કેલી આહે. યેથે અપેક્ષા અસલેલે શબ્દ કોળાંત્યા પ્રકારચે, ઇત્યાદિ સંગણાચી આવશ્યકતા અસલાસુલેં હી વ્યાખ્યા જરી અર્પું અસલી તરી તી બરીચ સૂચક આહે યાંત શંકા નાહીં. દામલે યાંસ કર્મચેં લક્ષણ બનવિતાંના યા સૂચક વ્યાખ્યેચા ઉપયોગ જાલ અસાવા અસેં વાટતે. (૮) પુષ્કલ પ્રયોગ ચમત્કારિક કેલે આહેત. ઉદ્દા૦ ગોવિંદાચાનેં ઓઝે ઉચલતેં-અકર્મક કર્તાર. ગોવિંદાચાનેં (ગોવિંદાચેં બઠ) હેં કરણ. ગોવિંદાલા ઓઝેં ઉચલતેં. ગોવિંદાલા-હેત્વર્થી ચ૦ ગોવિંદાલા વસતાં યેતે. વસણે હા કર્તા વસતાં યેતે ક્રિયાપદ. (ગંગુ ગાંણ ગાંતે યાપ્રમાણે બસણે બસતાં યેતે) મલા જાવેં લાગતેં-જાગેં હા કર્તા, જાગેં લાગતેં ક્રિયાપદ. મલા કામે કરાવીં લાગતાત. કામેં હા કર્તા, કરાવીં લાગતાત કિયાપદ, અકર્મક કર્તાર પ્રયોગ. ગોવિંદાનેં ગેલે પાહિજે. ગોવિંદાનેં હા કર્તા, ભાવે પ્રયોગ. ગોવિંદાલા ગેલે પાહિજે, જાગેં હા કર્તા, ગેલે પાહિજે ક્રિ૦ અક. કર્તાર. રામાનેં કામે કેલીં પાહિજેત-કર્મણિપ્રયોગ રામાલા કામે કેલીં પાહિજેત કામેં હા કર્તા નેલીં પાહિજેત ક્રિ. અકર્મકકર્તાર પ્રયોગ. હી પ્રયોગ કરણાચી પદ્ધતિ માન્ય હોણ્યાજોગી નસલી તરી ગ્રંથકારાનેં સ્વતંત્ર બુદ્ધીને વિચાર કેલાચી બોતક આહે. સારાંશ, હ્યા લહાનશા વ્યાકરણાંતહી કિલ્યેક નવીન વિચાર આલે અસુન તે પુઢીલ વ્યાકરણકારાંનો પાહણ્યાજોગે: આહેત.

નવલકર યાંચે “ સ્ફુર્ડંદસ મરાઠી ગ્રામર ”— મરાઠી ન કલણાચ્યા લોકાંસ ઇંગ્રેજીચ્યા દ્વારા મરાઠી શિકણ્યાસ ઉપયોગોં પડાવેં મ્હણું હેં વ્યાકરણ તથાર કરણાંત આલે આહે. મરાઠીત શબ્દાંતીલ વર્ણાચાર કસકસે હોતાત, લિંગ, વચ્ચન, વિમાનિ ઇ૦ વિકારાંચ્યા યોગાનેં શબ્દાંત ચદલ કસકસે હોતાત, ઇત્યાદિકાસંબંધાનેં હ્યા વ્યાકરણાંત સવિસ્તર માહિતી દિલી આહે. તી પરકીયાંસ મરાઠી શિકતાંના ફાર ઉયોગી પડણ્યાજોગી આહે. યાંની શબ્દાંચ્યા જાતી અર્થવિરુન ઠરવિલ્યા આહેત. ઉમયાન્નશી અભ્યાંસ વાક્યોગી મ્હટલે આહે. નામાંમધ્યે સમુદ્દ્રાયવાચક હા મેદ કંલિપલા આહે. વિમાનિ, કર્તૃ, કર્મ અશા અર્થનેં માનાવ્યાત અસે સુચવિલે આહે. ચતુર્થીસ દાની વિમાનિ અસે નાંવ સુચવિલે આહે. તથાપિ નિવબલ મરાઠી વ્યાકરણાચ્યા દષ્ટીનેં યા પુસ્તકાક્ષે પાહતાં, યાચ્યા યોગાનેં મરાઠીચ્યા વ્યાકરણાંત કાંઈં વિશેષ ભર પડલી આહે અસે આઢલત નાહીં. નાહીં મ્હણાવયાસ કિલ્યેક શબ્દાંચી વ્યુત્પત્તિ સંકૃત વ પ્રાકૃત-માપાંચ્યા દ્વારે કસકશી સંમબંધ તોં દાખવિલે આહે: વ મધૂન મધૂન અનેક ભાવાંચ્યા સ્વમાવાસંબંધાનેં કાંઈં તુલનાત્મક માહિતી ઇંગ્રેજી પુસ્તકાંતૂન ઉદ્ઘૃત કેલેલી આહે. યા પુસ્તકાચી દુસરી આવૃત્તિ ૧૮૮૦ ત નિઘાલી. તિસરી આવૃત્તિ ૧૯૧૪ ત છાપલેલી આહે. સેવે યાંનોહિ અસેચ એક વ્યાકરણ ૧૮૭૫ ત લિહિલે આહે.

જોશાંચે પ્રૌદ્યોગ વ્યાકરણ :—મધ્યતરી ઇ. સ. ૧૮૮૮ સાલી. શ્રી. રા. મિ. જોશી યાંની આપલે ‘પ્રૌદ્યોગ’ વ્યાકરણ લિહિલે. યાંની ચિપક્ષુણકારાંચ્યા વચ્ચાચ સૂચના સ્વીકારુન ત્યા પ્રત્યક્ષ અમલાંત આણણાચા પ્રયત્ન કેલા આહે, પરંતુ વાક્યપૃથ્વકરણાચા ભાગ ઇંગ્રેજી વ્યાકરણાચા વલગાવર નેઊન એકંદર વ્યાકરણાંત બરીચ ઢવણાઢવળ કેલી ત્યાસુલેં વ્યાકરણવિષયક વિચારામધ્યે સુનીંચ પ્રગતિ જાલી નાહીં અસે તજજીંચે મત આહે.

શુદ્ધોધ વ્યાકરણ :—યા વ્યાકરણાવર શ્રી. રા. મિ. શુદ્ધીકર યાંની વિવિધશાનવિસ્તારાંત વિસ્તૃત ટીકા કેલી આહે. ત્યાનાંત ત્યાંની સ્વત: ‘ સુદ્ધોધ વ્યાકરણ ’ લિહિલે. ત્યાત દ્વિતીયા વ ચતુર્થી મિન્ન વિમાનિ માનલ્યા અસુન ત્યાંચે પ્રત્યયહિ સ્વતંત્ર દિલે આહેત. કર્તાર, કર્મણિ વ ભાવે પ્રયોગ યા એવજી કલ્યાંચે, કર્મચેં વ ક્રિયાપદાંચે પ્રાધાન્ય અશા સંજ્ઞા યોજિત્યા આહેત. ત્યાંની આખ્યાત શબ્દાંચીય, યોજના કેલી આહે. તસેચ પુરુષાંસ સંસ્કૃતપ્રમાણે ઉત્તમ, મધ્યમ યા સંજ્ઞા વાપરુન તૃતીય પુસ્તકાંસ અન્ય સંજ્ઞા વાપરલી આહે.

ઇતર વ્યાકરણકાર :—યા કાલાંત વ્યાકરણાવર બરીચ ચર્ચા ચાલ્ય. અસુન ત૊ત ચિપકુણકર પિતાપુત્રાં-પ્રમાણેં હતવલ્યાં, આચાર્ય, વैદ્ય, પાધ્યે, થત્તે, પરાજયે, પ્રો. ના. દા. ચનહાંહી વિનેર અનેક વિદ્યાનાંની ભાગ ઘેતલા

होता. प्रो. आगरकरांचा वाक्यमीमांसा हा ग्रंथहि वराच महत्वाचा असून एका नवीन अंगाची त्यामुळे व्याकरणांत भर पडली.

दामले यांचे शास्त्रीय मराठी व्याकरण:—दादोबा व कृष्णशास्त्री गोडबोले यांच्शानंतर मराठी व्याकरणांत महत्वाच्या सुधारणा सुचिविणारा व विचारास विशेष चालना देणारा ग्रंथ म्हणजे श्री. मो. के. दामले यांचे 'शास्त्रीय मराठी व्याकरण' हा होय. हा १९११ त प्रसिद्ध झाला. या सुमारे एक हजार पृष्ठांच्या ग्रंथांत व्याकरणविषयक प्रशंसांचा विवेचक ऊहापोह केला असून मागील ग्रंथकारांच्या भागांचे चिकित्सक दृष्टीने निरीक्षण करून व त्यांतील दोष दाखवून स्वतःच्या मतांचे मंडन केले आहे. यांनी आपल्या व्याकरणांत अनुस्वार, विसर्गास स्वरादि ही संज्ञा सुचिविली आहे. शब्दांचे विकारी व अविकारी हे भेद सविभक्तिक व अविभक्तिक यांच्याएवजी कलिपले आहेत; व विकारी शब्दांचे नाम, सर्वनाम, विशेषण व धातु अथवा क्रिया असे भेद करून अविकारी अथवा अव्ययांचे भेद रुढच ठेवले आहेत. नामांचे धर्मवाचक (भाववाचक) व धर्मिवाचक असे भेद करून धर्मिवाचकांत सामान्य व विशेष असे भेद केले आहेत. सर्वनामांचे पुरुषवाचक, आत्मवाचक, दर्शक, संबंधी, प्रशार्थक व अनिश्चित असे सहा भेद केले आहेत. व एकंदर सर्वनामे फक्त नऊ मानिली आहेत; तीं-मी, तू, आपण, स्वतः, तो, हा, जो, कोण व काय. विशेषणांचे शार्वनामिक, गुण व संख्या असे तीन भेद केले आहेत. धातूंचे सकर्मक व अकर्मक असे भेद केले आहेत. तसेच तिद्द व साधित असे भेद केले आहेत. क्रियाविशेषणांचे रूपावरून तिद्द, साधित व स्थानिक असे भेद करून अर्थमूलक म्हणून स्थल, काल, संख्या (परिमाण), व रीतिवाचक असे वर्ग कलिपले आहेत. शब्दयोगी अव्ययांच्या वर्गीकरणाची विशेष आवश्यकता नाही असे सांगितले, पण एक सोईकरितां दिले आहे. या प्रकरणांत सामान्यरूपावहून विस्तृत ऊहापोह केला आहे. उभयान्नयी अव्ययांचे प्रधानवाक्यप्रसूचक व गौणवाक्यसूचक असे भेद केले आहेत; व त्यांचे पुन्हां पोटभेद केले आहेत. केवल प्रयोगी अव्ययांनी सुनित होणाऱ्या निरनिराक्षयावृत्ति दाखविल्या आहेत.

नामाच्या अन्त्यावरून व प्रत्यावरून लिंगनिर्देश करण्याचे नियम केले आहेत. सामान्य लिंग मानण्याची गरज नाही असे दाखविले आहे. नामांचे अनेकवचन करताना होणारे विकार दाखविले आहेत. विभक्ति किंती मानांच्या यासंबंधी विस्तृत ऊहापोह करून द्वितीया गाडून सात विभक्ति मानल्या आहेत व त्यांचे प्रत्यय देऊन ते लावताना होणारे विकार दाखविले आहेत व नंतर विभक्तिकार्य करणारी अव्यये दिलीं आहेत. नंतर सर्वनामे व विकरणे दाखविलीं आहेत. क्रियापदांच्या प्रत्ययांस आख्यात प्रत्यय अशी संज्ञा वापरली आहे व त्यांची संख्या सांगितली आहे व त्यांस प्रथम ताख्यात (वर्तमान काल), द्वितीय ताख्यात (संकेतार्थ), लाख्यात (भूतकाळ), वाख्यात (विद्यर्थ), ई-आख्यात (रीतिभूतकाळ), ऊ-आख्यात (आज्ञार्थ), ईलाख्यात (भविष्यकाळ) अशा संज्ञा वापरल्या आहेत. नंतर या आख्यातांचे प्रत्यय देऊन ते कसे लागतात याचे विवेचन केले आहे. तसेच कर्तरि, कर्मणि व भावे या संज्ञांचे स्पष्टीकरण केले आहे. नंतर व्युत्पत्ति प्रकरणांत साधित शब्द कसे बनतात तें दाखविले आहे. नंतर वाक्यविचार या भागांत वाक्यरचनेमध्ये विभक्त्यर्थ, आख्यातार्थ, संयुक्त क्रियापद, प्रयोग, कर्ता, कर्म व क्रियापद हे विषय विवेचिले आहेत. व वाक्यपृथक्करणामध्ये वाक्यांच्या निगरनिराक्षया जातींचा व अवयवांचा विचार केला आहे.

राजवाडे यांची पुस्तके:—दामले यांच्या शास्त्रीय व्याकरणावर टीकात्नक म्हणून रा. वि. का. राजवाडे यांनी सुबन्त व तिगनत विचार म्हणून दोन उत्कृष्ट निवंध लिहिले आहेत. रा. राजवाडे यांची दृष्टि भाषेचा ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास करावयाचा होती व तशी दृष्टि अशापपर्यंत रा. गोडबोले यांशिवाय कोणत्याच व्याकरण-कारांनी वापरली नसल्यामुळे आतांपर्यंत झालेली मराठी भाषेची व्याकरणे मराठीच्या प्रकृतीच्या दृष्टीने अदूरीच पडतात. मध्यंतरी रा. ना. वि. आपेटे यांनी एक विचारप्रवर्तक असे व्याकरण लिहिले आहे. यानंतर मराठी भाषेत अनेक शालेप्रयोगी व्याकरणे झालीं परंतु ऐतिहासिक अथवा शास्त्रीय दृष्टीने सखोल विचार करणारे व्याकरण अद्यापि तयार शाले नाहीं.

शालेप्रयोगी व्याकरणे:—दामले यांच्या शास्त्रीय मराठी व्याकरणानंतर जरी सोपपत्तिक व शास्त्रीय दृष्टीने विचार करणारा चांगला व्याकरण ग्रंथ तथाव झाला नाही. तरी मराठी व्याकरणासंबंधी जे मतभेद व घोटाले वारंवार नजरेस येत ते काढून याकून शालेमध्ये शिष्यविष्यांच्या दृष्टीने व्याकरणास निश्चित स्वरूप आवै याकरितां सरकारी

शिक्षणवात्याकदून एक समिति नेमण्यांत आली होती। या समितीने एक प्रश्न-पत्रिका काढून अनेक विद्वानांचीं व व्याकरणकारांचीं मतें मागवून आपले निर्णय प्रसिद्ध केले। व त्या निर्णयांस अनुसरून संप्रत शालोपयोगी मराठी व्याकरणवरील पुस्तके अनेक शिक्षकांकदून तयार करण्यांत येत आहेत.

तथापि या निर्णयांनी अनेक विद्वान् लोकांचे समाधान झाले नाहीं; व मराठी व्याकरणा वा पाया अधिक शास्त्रगुद्ध तत्त्वांवर घातला जाऊन मराठी भाषेच्या प्रङ्गतीस अनुसरून तिचे व्याकरण लिहिले जावे अशा तच्छेचा प्रयत्न करणे आवश्यक होते. या उद्देशास धरून कोळ्हापूर येथे १९३२ च्या डिसेंबरमध्ये भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनामध्ये एक समिति नेमण्यांत आली. या समितीचे कार्यवाह रा. य. रा. दाते हे होते. या समितीने अनेक विद्वानांकदून सूचना मागवून त्यांस अनुसरून एक प्रश्न-पत्रिका तयार केली व त्या प्रश्न-पत्रिकेवर अनेक विद्वानांचीं मतें मागविणे व अनेक विद्वानांची प्रव्यक्ष चर्चा करणे हीं काऱ्ये दोनतीन वर्षे करून आपले कांहीं प्राथमिक निर्णय बडोदे येथील, साहित्य संमेलनापुढे मांडले व त्यानंतर त्यावर अधिक चर्चा करून इंदूर येथील साहित्य संमेलनापुढे आपले निर्णय मांडले. या समितीचे निर्णय पुढे दिले आहेत.

व्याकरण समितीचे निर्णय

रचनापद्धतिः - मराठी व्याकरणाची रचनापद्धति तिचा विशिष्ट स्वभाव लक्षांत घेऊन करणे अवश्य असल्यानें ती कोणत्याच माषेच्या व्याकरणाल पूर्णीशाने अनुसरून हेणार नाही. परंतु मराठी माषेची परंपरा ही संस्कृत, प्राकृत अपब्रंशादि भाषांस विशेष अनुसरून असल्यानें त्या भाषांच्या व्याकरणाचा मुख्य आधार घेऊन मराठीच्या व्याकरणाची रचना करावी; तसेच परभाषांतील ज्या.गोष्टीचे अनुकरण मराठीने केलेले आहे, त्या गोष्टी अनिष्ट नसतील तर त्यांचा समविश्वाहि 'मराठी व्याकरणां'त करण्यास हरकत नाही.

वर्णविचारः—स्वरांची संख्या-यांमध्ये निर्विवाद स्वर म्हणजे अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ आहेत. चाकी राहिलेल्यांचा विचार करू. दीर्घ लृ हा स्वर मराठींत नाही आणि संस्कृतातहि नाही. म्हणून तो गाळावा. न-हस्त कृ मराठींत आहेच. न-हस्त लृ संस्कृतात आहे. मराठींत तो फक्त तत्सम शब्दांत येतो कीं तद्दव शब्दांत येतो येवढाच प्रश्न; परंतु तो कोणत्याहि शब्दांत आला तरी त्याचे अस्तित्व आहेच. दीर्घ ऋ मराठींत येत नसल्यामुळे तो गाळण्याचा प्रश्न उत्पन्न होतो. परंतु संकृतातील वर्णांपैकी ऋ विना चाकी सर्व वर्ण मराठींत आलेले असल्यामुळे व मराठीमधील संधि-विचार प्राय: संस्कृतप्रमाणे. असल्यामुळे पितृ + कृष्ण अशासारख्या संस्कृत उदाहरणांत त्याची आवश्यकता उत्पन्न होते. म्हणून दीर्घ 'ऋ' मराठींतून गाळू नये असे आम्हांस वाटते. अं, अः—अनुस्वार आणि विसर्ग यांना 'अ' स्वर जोडून अं, अः हे ज्ञालेले आहेत. यांना जरी स्वराच्या संख्येत दाखल केलेले असले तरी त्यांना अनुस्वार आणि विसर्ग अशी नावे आहेत. अर्थात् उत्पेगाच्या टप्पीने वाद नसून त्यांना स्वराच्या यादींत घालावै कीं नाहीं व स्वरांमध्ये घालवयाचे नसल्यास कोठे घालावै हात्च मुख्यतः वादाचा प्रश्न आहे. अनुस्वार आणि विसर्ग हे स्वर नाहींत. कारण (१) त्यांचा उच्चार स्वतंत्रपणे करता येत नाहीं; (२) स्वर व्यंजनाला जोडून आले म्हणजे अक्षर तयार होते, पण अनुस्वार आणि विसर्ग हे व्यंजनाला जोडून आले तरी अक्षर बनत नाहीं. अनुस्वार आणि विसर्ग हीं व्यंजनेहि नाहींत. कारण (१) व्यंजनाला स्वर जोडून अक्षर बनले तरी वाचतांना आपण प्रथम व्यंजनांचा उच्चार करतों. परंतु अनुस्वाराचा उच्चार स्वरानंतर होतो. (२) जोडाक्षरामध्ये दोन व्यंजने यांवै लागतात. पण अनुस्वार वा विसर्ग दोन व्यंजनापैकीं एका ठिकाणी येऊन चालू नाहीं. आतां अनुस्वार किंवा विसर्ग पुढे आला असतां त्यामुळे जोडाक्षराप्रमाणे वृत्तामध्ये मागील स्वरास गुरुत्व येते हे खरें; तथापि तेवढ्यावरून अनुस्वार व विसर्ग यांचे व्यंजनत्व सिद्ध होत नाहीं. म्हणून त्यांचा समावेश स्वर किंवा व्यंजने यांमध्ये न करता त्यांचा स्वतंत्र वर्ग करावा.

एतावता अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, कृ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, हे स्वर आणि अनुस्वार व विसर्ग हे 'अयोगवाह' समजावे. अयोगवाहींचे स्थान स्वरानंतर व व्यंजनांपूर्वी म्हणजे सध्याचे आहे तेथेच ठेवणे युक्त आहे.

व्यंजनांची संख्या :—व्यंजनांच्या संख्येत इ, च, क्ष, ज्ञ, हीं चार वादग्रस्त होत. ण, तु, मू, यांचा उपयोग श. को....३

स्वतंत्रपणे शब्दांत होतो; तसा इ, ज्, याचा होत नाहीं. परंतु त्यांचा उपयोग संस्कृत तत्सम शब्दांत होतो. उदा०— वाडमय, पराडमुख. ज् अनुनासिकाचा उच्चार मराठीत करण्याची प्रायः रुढी नाहीं. परंतु कांचन, तंजावर, जंजाळ अशा शब्दांतून तो स्पष्टपणे दिसतो. म्हणून इ, ज्, याना व्यंजनांच्या संख्येतून गाळण्याची आवश्यकता वाटत नाहीं. क्ष, झ, झं यांची गणना सध्यां व्यंजनांमध्ये होत असली तरी ती जोड व्यंजने असल्यानें ती व्यंजनांच्या संख्येतून गाळावी.

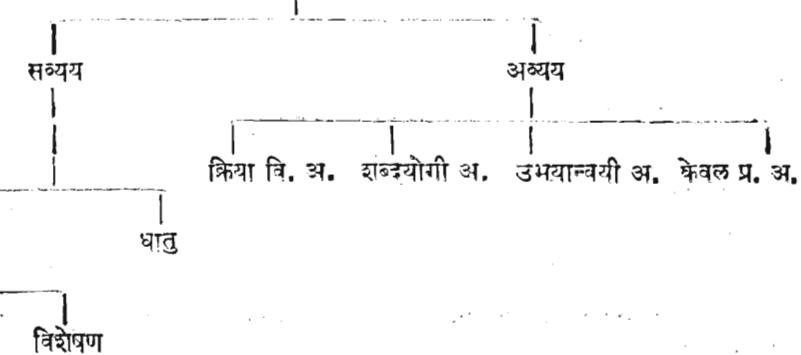
अंतःस्थांचाक्रम य्, इ, ल्, व् असा असावा किंवा य्, व्, इ, ल् असा असावा ? इ, उ, क्ष, ल् यास होणारे आदेश अनुक्रमे य्, व्, इ, ल् असे आहेत. उलट य्, व्, इ, ल्, यांचे संप्रसारण है, उ, क्ष, ल् असें होते. या दृष्टीने य्, व्, इ, ल् असा क्रम रुढ करणे सकूटदर्शीनी आवश्यक वाटते. उलट य्, व्, इ, ल् असा अंतःस्थांचा क्रम बदलण्याएवजी सध्यां असलेला स्वरांचा क्रम इ, क्ष, ल्, उ. असा बदलण्यानेहि उपरिनिर्दिष्ट अडचण दूर होईल हैं खरें. पण त्यायोगे पुष्कळ ठिकाणी फेरफार करावा लागेल. म्हणून अंतःस्थांचा क्रम बदलावयाचा तर तो य्, व्, इ, ल् असा बदलणे इष्ट होईल. परंतु वर्णमालेत अंतःस्थांचा असलेला क्रम स्थानभेदानें ठरलेला दिसतो. व्यंजनापुरता विचार केलेशक क वर्ग कैक्य, च वर्ग तालव्य, ट वर्ग मूर्धन्य, त वर्ग दंत्य, प वर्ग ओष्ठ्य, असा स्थानक्रम आहे. याच क्रमानुसार य्, इ, ल्, व् हा अंतःस्थांचा क्रम लावलेला आहे. य् तालव्य, इ मूर्धन्य, ल दंत्य आणि व् दंत्यौष्ठ्य अशी स्थाने असल्यानें क्रम एका तत्त्वानें केलेला दिसतो. पुढचा क्रम पाहिल्यासहि श तालव्य, प मूर्धन्य, स दंत्य बरोबरच आहे. ल् मराठी म्हणून शेवटी देणे युक्त हूऱ्या संबंध सूर्णी अधिक म्हणून तो सू नंतर असावा.

कंक्य, तालव्य, मूर्धन्य, दंत्य, ओष्ठ्य हा स्थानक्रम बरोबर नसून वास्तविक क वर्ग, ट वर्ग, च वर्ग, त वर्ग आणि प वर्ग अशी व्यवस्था पाहिजे असा एक प्रश्न आहे. या दृष्टीने स्वरांचा क्रम अ, आ, क्ष, झ, इ, है, ल्, उ, ऊ, अ, औ, औ, औ, व व्यंजनांचा क्रम क, ट, च, त, प असे वर्ग इ, य्, ल्, व्, है, ष, श, सू, ल् असा लागतो. यांमध्ये हूऱ्यांचे स्थान प वर्गानंतर किंवा सध्यांप्रमाणे सू पुढे येण्यासहि प्रत्यवाय नाहीं.

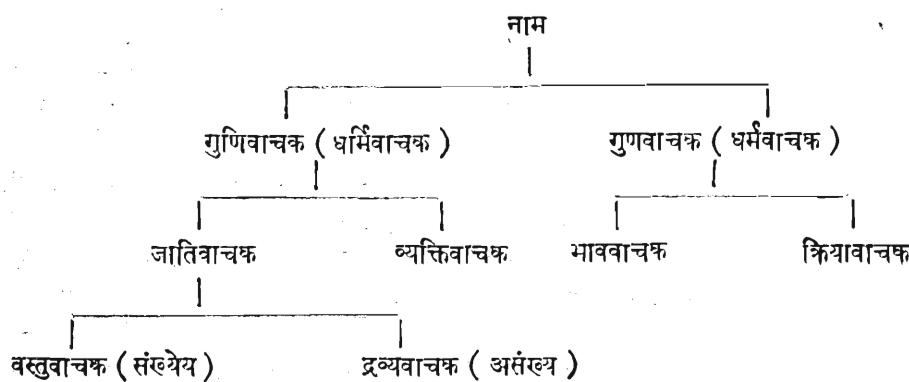
क्रम बदलत्यास तो कसा लागेल हैं पाहिलें, तरी क वर्गानंतर च वर्गास स्थान कां दिले गेले याचाहि विचार करणे अवश्य आहे. द्राविडी भाषांतून ट वर्ग माराठून घेतला गेला असें मानले तरी त्याला च वर्गानंतरचे स्थान कां दिले गेले असा प्रश्न उत्पन्न होतो. मुखांतील स्थानांचा क्रम कोणता हाहि वादग्रस्त प्रश्न आहे. जिमेचे टोंक आंतून आहेर ज्या क्रमानें लागते त्या क्रमानें कंठ, ताळु, मूर्धा...इत्यादि क्रम आहे असें कांहीचे न्हणणे आहे. उच्चाराच्या वेळी जेथून वायु निघतो तें त्याचें स्थान या दृष्टीने विद्यावान क्रम बरोबर आहे असें कांहीचे म्हणणे आहे. परंतु प्रातिशाख्यामध्ये कंक्य, मूर्धन्य, ताळु, दंत्य, ओष्ठ्य असा क्रम नमूद असून 'ल' इत्यादींचा उच्चार स्पष्ट केल्यास तो क्रम बरोबर दिसतो. तथापि सध्यांच्या क्रमामध्ये बदल करण्यापासून व्यवहारटष्ठा फायदापेक्षां अडचणी अधिक उत्पन्न होण्याचा संभव असल्यानें आज वर्णांच्या क्रमांत बदल करावा असें आम्हांला वाटत नाहीं.

शब्दांचे वर्गीकरण

शब्द

नामाचे वर्गीकरण

रूपसिद्धीच्या दृष्टीने नामांचे पोटप्रकार पाडतां येत नाहीत. परंतु रूपसिद्धीच्या दृष्टीने नामांच्या पोटप्रकारांची आवश्यकता नसली तरी भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने त्यांची आवश्यकता आहे असे आम्हांस वाटत. वर्गीकरण करतांना 'रूपसिद्धी व अर्थ हें एकच मेदक तत्त्व लावणे इष्ट आहे' हें लक्षांत घेऊन शक्य तितके शास्त्रशुद्ध वर्गीकरण करण्याचा आम्ही प्रयत्न केल आहे.

सर्वनामे :—सर्व प्रकारच्या नामांकरितां ज्या शब्दांचा उपयोग करतां येतो व ज्यास वाक्यांत त्या नामांचा अर्थ प्रात होतो त्या शब्दांस सर्वनामे म्हणावें अशासारखी सर्वनामाची व्याख्या स्वीकारावी. सर्वनामांनी प्रथम, द्वितीय व तृतीय यांपैकीं कोणता तरी पुरुष दर्शविला जातो. त्यांपैकीं मी आम्ही (कर्धी कर्धी आपण, स्वतः) यांनी प्रथम पुरुष, तं तुम्ही (कर्धी कर्धी आपण, स्वतः) यांनी द्वितीय पुरुष आणि वाकी सर्वांनी सर्वनामे (व नामे) यांनी तृतीय पुरुष दर्शविला जातो.

पुरुष हें भेदक तत्त्व मानून सर्वनामांचे प्रकार करावयाचे तर (१) प्रथम पुरुषवाचक सर्वनामे, (२) द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनामे व (३) तृतीय पुरुषवाचक सर्वनामे असे प्रकार करावे लागतील, अर्थाच्या दृष्टीने अधिक प्रकार करावयाचे तर ते तृतीय पुरुषवाचकांचे होतील; ते म्हणजे दर्शक, संबंधी, प्रशार्थक व सामान्य हे होत.

मी, तू, तो, हा, जो, कोण, कोणी, काय, आपण, स्वतः हीं सर्वनामे होत. वाक्यदर्शक 'असे' शब्दाचा उंपयोग सर्वनाम म्हणून होतो.

सर्वनामांचे प्रकार :—प्रथम पुरुषवाचक—मी—आम्ही, आपण, स्वतः (कर्धी कर्धी). द्वितीय पुरुषवाचक—तं—तुम्ही. तृतीय पुरुषवाचक—आपण, स्वतः (कर्धी कर्धी) दर्शक—तो, ती, तें,—ते, त्या, तीं; हा, ही, हें हे, ह्या, हीं; असे. संबंधी—जो, जी, जें—जे, ज्या, जीं. प्रशार्थक—कोण, काय. सामान्य—कोण, कोणी, काय, आपण, स्वतः. सार्वनामिक विशेषणवाद—मराठीची प्रवृत्तिच अशी आहे की, आधिक्य दाखविण्यासाठी एका शब्दाचा दोनदां उच्चार करतात. त्याचप्रमाणे निरैंग स्पष्ट होण्यासाठी नामापाठीमागेन नाम किंवा सर्वनाम घालण्याची रुढी आहे. तसेच नामामागेन नाम घातलें असतां मागल्या नामाची जात नामाएवजीं विशेषण सांगण्याची रुढी नाही. 'अकवर बादशहा' असे म्हटलें असतां अकवर व बादशहा या दोन शब्दांकीं एकाची जात विशेषण व एकाची जात नाम असे कांहीं सांगितलें जात नाही. 'राना घरी नव्हता' आणि 'रामा तेथें नव्हता' यापैकीं पहिल्या वाक्यांत 'घरी' ही अधिकरणार्थी सप्तमी असे सांगतात; 'तेथें' प्रमाणे स्थलवाचक किंयाविशेषण म्हणून सांगितलें जात नाही. याच न्यायाने नामामागे सर्वनाम दिसले (उदा०—हा मनुष्य) तर त्या सर्वनामाला विशेषण म्हणण्याची आवश्यकता आहे असे आम्हांला वाटत नाही.

विशेषण:—पदार्थाचा गुण किंवा संख्या दाखविणारा जो शब्द त्याला विशेषण म्हणावें. विशेषणांचे प्रकार देण—(१) गुणविशेषणे व (२) संख्याविशेषणे. 'विधि विशेषणे' हा स्थानभेदानें होणारा प्रकार अवश्य तर सांगावा.

परंतु त्याचा समावेश वरील प्रकारांतच होतो. विशेषणे हीं नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, अव्यय या सर्वांचे गुण दर्शविष्यासाठी येतात; म्हणजे विशेषणाचे विशेष्य हें सर्व जातीं असूऱ्या शकते. अर्थात् त्या दृष्टीने विशेषणाचे अनेक प्रकार होतील, परंतु तितके करण्याची आवश्यकता दिसत नाहीं.

संयुक्त क्रियापदे:—धातूने चोधित क्रियेचे विधान क्रियेचे काळ, प्रयोग इत्यादि व्याकरणदृष्ट्या करतांना संगण्यासाठी प्रयोजिला जाणारा धातु सहाय धातु होय; व या दोन्हीं धातूनीं बनलेले क्रियापद तें संयुक्त क्रियापद होय. संयुक्त काळ मानवे,

विभक्ति विचार:—ज्याच्या प्रातिपदिकाचा पदशब्द होतो त्या प्रत्ययाला (व प्रत्ययुक्त शब्दालाहि) विभक्ति म्हणतात. अर्थात् रूपावरून विभक्त्या मानाव्या. प्रथमा, तृतीया, पंचमी, सप्तमी, संचोबन या विभक्त्यांच्या रूपांच्याल वाढ नाही. ज्याअर्थी विभक्ति ठरविष्यासाठी प्रातिपदिकांचे वाक्यगत रूप पहावयाचे किंवा विभक्ति म्हणजे प्रत्यय त्याअर्थी द्वितीया व चतुर्थी या दोन विभक्त्यांचीं रूपे सारखीं असल्यामुळे त्यांपैकी एक विभक्ति गाळणे अवश्य आहे. एक विभक्ति गाळणाऱ्या वैश्याकरणांनी द्वितीया गाळलेली आहे. गाळली तर चतुर्थी गाळावी असूऱ्या कांहींनी म्हटलेले आहे. गाळली तर चतुर्थी गाळावी हे अधिक इष्ट दिसते. परंतु गाळणाच्या वैश्याकरणांनी द्वितीया गाळलेली असल्याने एक विभक्ति गाळावयाची ज्ञाल्यास द्वितीया गाळणे युक्त होईल. परंतु ही सूचना मान्य होण्यासारखी नसेल तर निदान अप्रत्यय द्वितीया गाळून (कारण रूपावरून विभक्ति विचार केल्यावर अप्रत्यय द्वितीयेचीं रूपे प्रथमेचीं होत हे स्पष्ट आहे.) सधांग्रमांणे द्वितीया व चतुर्थी मानाव्या. ‘रामा आंचा खातो’ अशासारख्या वाक्यांत आंचा शब्दाची विभक्ति प्रथमा असून तिचा अर्थ कर्म आहे असूऱ्या क्षेत्रीच्या प्रत्ययाचीं रूपे लिंगवरूनाप्रमाणे बदलतात; परंतु तेवढ्यावरून बृश्यंत रूपे विभक्तिरूपे नव्हेत असूऱ्या म्हणतां येत नाही. कारण क्षेत्रीचे प्रत्यय लागण्यापूर्वी सविभक्तिकांचे सामान्यरूप होते. त्याचंग्रमांणे कर्ता कर्धी पट्टीचा संबंध क्रियापदाशीहि असतो.

आख्यात व्यवस्था:—नामादिकांना होणारा विकार म्हणजे विभक्ति, त्याचंग्रमांणे धातूना क्रियापद होण्याकरितां होणारा विकार म्हणजे आख्यात होय. प्रायः समान र्थक विभक्तिरूपांचे गट करून त्यांना प्रथमादि क्रमवाचक अर्थीन नावे दिली, त्याचंग्रमांणे आख्यात रूपांचे समानार्थक गट करून त्यांना विभक्तिप्रमाणे नावे देणे युक्त दिसते. अर्थ विचारांत घेऊन ज्याप्रमाणे कारकार्थी नी योजना केलेली आहे त्याप्रमाणेच काळ व अर्थ संगण्याची योजना आख्यातांच्या बाबतींत करावी असूऱ्या म्हणणारा एक पक्ष आहे. तसेच दृष्ट्या ही विचारसरणी कोगालाहि मान्य होण्यासारखी आहे. प्रायः लाख्यातांचीं रूपे भूतकाळ दर्शवितात, ताख्यातांचीं रूपे वर्तमानकाळ दर्शवितात, व्याख्यातांचीं रूपे विध्यर्थ दर्शवितात.....वैरे. म्हणून लाख्याताला भूतकाळ, ताख्याताला वर्तमानकाळ, व्याख्याताला विध्यर्थ.....अशीं नावे दिलीं जातात. यामुळे क्षेत्री कर्ता रूपावरून मानला जाणारा काळ व प्रत्यक्ष काळ यांमध्ये फरक आढळतो. ही अडचण दूर होण्यासाठीं प्रत्यक्ष असणारा काळ सांगावा, आणि रूपासाठीं अवश्य तर कोणता प्रत्यय लागलेला आहे, तें सांगावे. विभक्तीप्रमाणे आख्यात प्रत्ययांना क्रमवाचक नावे घेऊन व्यवस्था करण्याने विभक्तीपेक्षांहि अधिक वादग्रस्त प्रश्न उत्पन्न होणारे असल्याने तशी व्यवस्था करणे सोईचे होणार नाही असूऱ्या आम्हांस वाटते.

वाक्य पृथक्करण:—मराठी भाषा ही विभक्तिप्रचुर असल्यामुळे वाक्याचा अर्थबोध होण्यास अडचण पडत नाही हे स्वरें असलें तरी वाक्यांतील प्रत्येक शब्दाचे व्याकरण करणे आणि वाक्य पृथक्करण हीं एकमेकांस पूरक आहेत. म्हणून वाक्यपृथक्करण हा भाग मराठीत ठेवण्यास हरकत नाही.

प्रयोग:—वाक्यांतील क्रियापदांचे त्याच्या कर्त्याशीं किंवा भावाशीं पुरुष, लिंग, वचन या अवर्तींत जे साधमीं त्याला प्रयोग म्हणतात. प्रकार ३—(१) कर्तीरी, (२) कर्मणि, (३) भावे.

वादग्रस्त प्रयोग निर्णय:—त्याने कथा श्रवण केली—त्याने कर्ता, कथा कर्म, केली क्रियापद; कर्मणि प्रयोग. मी स्नान केली—कर्तीरी. वैद्याने रोग्याला बरा केला.—कर्मणि. त्यांचे लिहून झाले.—लिहिणे हा अध्यूत कर्ता, लिहून झाले क्रियापद; कर्तीरी. मला गांवी जाणे आहे.—जाणे कर्ता; कर्तीरी. मला स्वप्न पडले.—स्वप्न कर्ता, पडले क्रियापद; कर्तीरी.

सहायः—नारायण गोविंद चाफेकर, यशवंत रामकृष्ण दाते, वासुदेव कृष्ण भावे, गोविंद पांडुरंग पावशे, दिनकर धोंडो परंजपे, कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, राजाराम दामोदर देसाई.

या निर्णयास वरील निर्णय देणाऱ्यापैकीं रा. गो पां. पावशे यांनीं आपली भिन्न मतपत्रिका जोडली असून तीत “पाणिनीची व्या० रचना पद्धति कोणत्या तात्त्विक पायावर उभारली आहे व त्याचा मराठी व्या० रचनेशी कसकसा संबंध जुळतो, या गोष्टीचा विचार जसा आजपर्यंतच्या व्याकरणांनी केला नाहीं, तसाच तो प्रस्तुत सभासदांनीहि केला नसावा. म्हणून त्यांना व इतर वाचकांना त्यांची ओळख कृ॒.न देणे क्रमप्राप्त आहे;” असे म्हणून ती रचनापद्धति त्यांनी थोडक्यांत दिली आहे.

सन १९३६ ची व्याकरण परिषदः— त्यानंतर दादोथा पांडुरंग यांच्या व्याकरणशताब्दीच्या निमित्तां १९३६ साली पुणे येथे एक व्याकरण परिषद भरविष्यांत आली होती. त्या परिषदेने विशेषत: मराठी भाषेच्या व्याकरणांची रचना कढी असावी व शब्दांचे वर्गीकरण कसे करावे या दोन प्रश्नांची चर्चा केली. अशीच चर्चा सर्व प्रश्नंची व्हावी असा तिचा उद्देश होता, पण त्यानंतर अद्यापि तसा प्रसंग पुन्हा आल नाही. असो.

आजचे व्याकरण कसे असावे?:— मराठी भाषा ही संस्कृत भाषेपासून महाराष्ट्री प्राकृत व अप्रंश यांच्या द्वारे प्रस्तुत रूपांत परिणत झालेली असून तिच्यावर सानिध्यामुळे कानडी, तेलंगांी कौंगेरे द्रावीड भाषांचा व राजकीय वर्चस्वामुळे अरबी व काशी भाषा यांचा व नंतर इंग्रजी भाषेचा वराच परिणाम झाला असल्यामुळे संप्रत च्या मराठी भाषेचे व्याकरण कात्रायांचे तें तिच्या जरी प्राकृतिक स्वरूपावर आभारलेले असलेले तरी संप्रतच्या रुढ पद्धतीस अनुसरून स्वतंत्र रीतीने तयार होणे अवश्य आहे. व जे नवे नवे प्रकार संप्रत भाषेत व व्याकरणांन रुढ होत आहेत त्यांचाहि अंगीकार या व्याकरणाने केला पाहिजे हैं निर्विवाद होय. आतांपर्यंत जी मराठी व्याकरणांची रचना विशेषत: इंग्रजी अमदानीपासून झाली ती ऐतिहासिक दृष्टीचा मुळीं व अंला न कातां केवळ कांहीं तरी सांचा पुढे ठेवून त्यास धरून अनुकरणात्मक पद्धतीने झाली. परंतु संप्रत कोणतवाहि विषयाची मांडणी करावणाची म्हणजे ती त्या विषयाची वाढ ऐतिहासिक दृष्टीने कसकशी होत गेली हैं निरनिराळ्या पायन्या दाववून वेळी म्हणजे ती त्या विषयाच्या मूळ प्रकृतीचा जो इतर आनुंगीगक कारणांस अनुलळून विकास होतो त्यास अनुसरून होते व अशाच पद्धतीने आज प्रत्येक शास्त्राचा व विषयाचा अभ्यास करण्याची प्रथा पडून चालली असू व ती अत्यंत इष्ट आहे. मराठी व्याकरणांत ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब फक्त श्री. वि. का. राजगडे यांनीच केलेला आठलतो, त्यांनीच ज्ञानेश्वरीचे व्याकरण आणि सुंदर व तिंगत विचार लिहिले पण त्याच पद्धतीने मराठीच्या संपूर्ण व्याकरणांचे विवेचन केले नाहीं व तसा प्रयत्न आजपर्यंत इतराहि कोणी केला नसल्यामुळे मराठी भाषेचे शास्त्रशुद्ध व पद्धतशीर व्याकरण अद्यापि तयार व्हावयाचे आहे असे म्हटले पाहिजे. असो..

मराठीची शब्दसंपत्ति:—आतांपर्यंत मराठी भाषेच्या रचनेच्या दृष्टीने व्याकरणाचा विचार केला; त्यानंतर मराठी भाषेचे जै महत्त्वाचे दुसरे अंग म्हणजे त्या भाषेतील शब्दसंपत्ति, तीसैवेदी विचार कृ.रू. मराठी भाषा ही संस्कृत संभव असल्यामुळे मराठी भाषेत कांहीं शब्द जसेच्या तसेच संस्कृत भाषेतून आले आहेत, यांस तस्सम असे म्हणतात यानंतर संस्कृत भाषेमधून ज्या निरनिराळ्या प्राकृत भाषा निघाल्या त्यांपैकी महाराष्ट्रीय प्राकृत भाषेचाच मराठीला जरी मूळ आधार असला तरी पाली, मागधी, वैगैरे प्राकृत भाषांचा हि परिणाम मराठीवर कांहीं बाबरांत झाला आहे ही गोष्ट चवथ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत आपण पाहिलीच आहे. तेहां अशा तन्हेने संस्कृत भाषेपासून अप्रंश पावून मराठीत अनेक शब्द आले आहेत, त्यांस तम्ही असे म्हणतात. याखेरीज जी या प्रदेशांतील मूळची भाषा होती तिचेहि कांहीं शब्द त्या भाषेत ठिकून राहिले असून त्यांची व्युत्पत्ति कोणत्याच संकृत शब्दापासून संभवत नाहीं, त्यांस देश असे म्हणतात. याखेरीज मराठीमध्ये अरबी व फारसी शब्द व अरबी व फारसी भाषांच्या धर्तीवर चनलेलेहि कांहीं शब्द आहेत व आज तर इंग्रजी भाषेमधून कांहीं शब्द जसेच्या तसेच अगर रूपांतर पावून मराठीत येत आहेत व मध्यंतरी पोतीगीज व फ्रेंच इत्यादि भाषांतूनहि कांहीं आले आहेत; तरी यापुढे संस्कृत, अरबी व फारसी या भाषांमधून मराठीत शब्द कसे सिद्ध होत गेले ते थोडक्यांत पाहून व त्याचप्रमाणे मराठीतहि याच कियांनी एका शब्दापासून दूसरे शब्द बनविण्याची क्रिया कस कशी होत असते त्याचेहि दिर्घ्यन करण्यांत येईल. कारण, मूळ कोशांत जरी बरेच साधित शब्द दिले

असेले तरी सर्व साधित शब्द देणे शक्य नाहीं. याकरितां असे साधित शब्द बनण्याची पद्धति व त्यांची कांहीं उदाहरणे येथें दिली म्हणजे त्यांवरून अशा प्रकारच्या साधित शब्दांचा अर्थ कळणे सुलभ होईल.

साधित शब्दः—संस्कृत भाष्येत जे उपसर्ग आहेत ते निरनिराळ्या धातूंस लागून त्यांपासून अनेक साधित शब्द निरनिराळ्या अर्थांचे तयार होतात. अशा कांहीं शब्दांची उदाहरणे पुढे दिली आहेत. अति—फार, फारच, अधिक, प्रमाणपलीकडे—अतिक्रम, अतिरेक, अत्युक्ति, अतिशय इ. अधि—वर्चस्व, योग्यतेने किंवा मानाने वर अधिकार, अधिपति इ. अनु—मार्ग, चरोबर, जवळ, सारखें, साहचर्य, साटश्य—अनुभव, अनुज, अनुरूप इ. अप—कमी, योग्यतेने खालीं, न्यूनत्व—अपगत, अपशक्तन, अपर्कष इ. अपि—(क्वित् पि) सांचित्य, जवळ, वर—अपिधान, पिधान, अपिनद्ध इ. अभि—पुढे, समीप, सर्वत्र, चोहोँकडे;—अभिज्ञ, अभिरुचि, अभिमान इ. अव—न्यूनत्व, पासून, खालीं, अप्रतिष्ठा—अवनत, अवकृपा, अवतार इ. आ—पर्यंत, कडे, योडा, हलका;—आज्ञा, आकार, आनंद, आदर, आयुध इ. [कितीएक धातूंच्या मार्गे 'आ' लागल्यानें त्यांचा अर्थ मूळ अर्थांच्या उलट होतो. उदा० गमन-जाऱे. आगमन-येणे. दान-देणे. आदान-घेणे.] उत् किंवा उद्दे—वर, उंच, बाहेर;—उत्कर्ष, उत्तेजन, उत्प्रेक्षा, उत्तान. उप—संनिधि; योग्यतेने खालीं, कडेस; उपनेत्र, उपक्रम, उपकार इ. दुस्, दुर्—कठीण, दुष्ट, निधि, वाईट;—दुर्गुण, दुराचार, दुःख इ. नि—अत्यंत, रहित, अंत, मध्यें;—निधन, निंद्यं, नियोग. निस्, निर्—अभाव, बाहेर, शिवाय, उलट;—निराकार, निष्कारण, निष्क्रिध, निष्कृति इ. परा—विपरीत, मार्ग, उलट-पराजय, पराभव इ. एरि—सभोंवती—परिकर, परिसर, परिचर्या. प्र—पुढे, बाहेर, दूर, अधिक, वर्चस्व—प्रभात, प्रताप, प्रदेश, प्रकार इ. प्रति—पुनः, मार्ग, उलट, बदल—प्रतिबिच्च, प्रतिशब्द, प्रत्यक्ष, प्रतिवादी. वि—वेगळा, विशेष, अधिक, गेलेला—विरक्त, वियोग, विराम. सम्—चांगले, एकत्र, बरोबर—संगम, संभव, संवंध, संसार इ. सु—चांगले, सोये, पुष्कळ—सुकर, सुप्रभात, सुख इ. कधीं कधीं दोन दोन तीन तीन उपसर्गहि एका शब्दांत दृष्टीस पडतात. उदा०—अत्युत्कृष्ट, अध्याक्षेप, व्यवधान, सुसंगति, प्रत्यपवाद, संप्रदान, व्याकरण इ.

या उपसर्गांशिवाय दुसरीं क्रित्येक अव्ययें व विशेषणे शब्दांच्यापूर्वीं येऊन साधित शब्द बनतात. उपसर्ग-प्रमाणे हीं केवळांहि निरर्थक नसतात. यांना अनेक भिन्न अर्थांहि नसतात. त्यांची अर्थांसह यादी पुढे दिली आहे.

अ—(शब्दांचे आद्याक्षर स्वर असल्यास अ वढल 'अन्' येतो) अभाव, निषेध;—अनक, अकम, अधर्म, अनादर, अनर्थ, अनपक्ष. अद्—आश्रयदर्दीक;—अद्भुत. अधस्—खालीं, खालच्या भार्गीं;—अधःपात, अघोमुख इ. अंतर्—अंत, मध्यें;—अंतर्दीर, अंतपुर, अंतःकरण इ. अमा—जवळ, बरोबर, संनिधि;—अमावास्या, अमात्य इ. अलम्—शोभा (हे कू धातूपत्र शब्दांपूर्वी लागते)—अलंकार, अलंकरण इ. आविर् स्—उघड, दृश्य;—आविर्भूत, आविर्भाव, आविष्करण इ. आशु—लवकर, वेगानें, आशुग (वायु, बाण); आशुवीहि (लवकर पिकणारे भात—हळवे भात). इति—असे, ह्या प्रकारे, शेवट;—इत्यर्थ, इतिहास (इति—ह—आस असे झाले) इतिवृत्त, इत्यादि इ. इत्थंम्—ह्या प्रमाणे;—इत्थंभूत. ईषत्—किंचित्, योडे,—ईष्वार. उच्चैः—उंच, मोळ्यानें;—उच्चैःश्रवा, उच्चैर्योष इ. उरि, उरी, ऊरी—विस्तार, अंगीकार—उरीकृत (स्वीकारलेला). कु, का—वाईट, दुष्ट, हलके, थोडे—कुरुक्म, कुवासना, कुपुरुष, कु (का) पथ इ. चिरम् (र)—दीर्घकालपर्यंत—चिरकाल, चिरंजीवि इ. दिवा—दिवसास—दिवाकर, दिवार्भीत इ. धिक्—निंदाव्यजक—धिक्कार, धिक्कृत इ. नाना—निरीनिराळे, बहुत;—नानारूप, नानाविध. न—निषेधदर्शक;—नक्षत्र, नास्तिक इ. पश्चात्—नंतर, मार्गे;—पश्चात्ताप, पश्चाद्द्वार इ. उनः—फिरून—पुनर्भव, पुनर्विवाह. पुरस्—पुढे, पूर्वीं;—पुरकर्ता, पुरोगामी, पुरश्चरण इ. पुरा—मार्गे, पूर्वीं—पुरावृत्त, पुरातन इ. पृथक्—वेगळे, दूरदूर, बहुत;—पृथक्करण, पृथक्खिंध, पृथग्जन इ. प्राक्—पूर्वीं, पूर्वैः—प्राकैर्म, प्राक्तन इ. प्रातर—सकाळीं;—प्रातःकाल, प्रातःसंध्या. प्रादुर्—उघड, दृश्य;—प्रादुर्भाव, प्रादुर्बुद्धि. बहिर् (स) बाहेर, बाहेरल्या बाजूस—बहिद्वार, बहिष्कार इ. शम्—सुख, भाग्योदय;—शंकर, शंभु, शंपाक इ. स—सह, युक्त, प्रमाणे—सजीव, सफल, सजाति. सह—युक्त, बरोबर;—सहज, सहवास, सहगमन इ. सायं—संध्याकाळीं—सायंकाल, सायंसंधा इ. स्वयम्—स्वतां, आपाण;—स्वयंसू, स्वयंवर, स्वयंपाक इ. स्वर्—आकाश, परलोक;—स्वर्णदी, स्वर्वेश्या इ.

कू आणि भू या धातूंचे पाठीमार्गे असेच कांहीं शब्दविशेषेकरून नामे व विशेषणे बहुधा ईकारांत अव्ययात्मक

होऊन येतात. उदा० समीकरण, वर्गीकरण, स्वीकार, स्पष्टीकरण, पुत्रीकृत, दूरीकरण, भस्मीभूत, कारणीभूत, बाधीभवन इ.

पुढे दिलेले शद्व उपसर्गामुळेच साधलेले आहेत पण ते मराठी आहेत. अ—न—अजाणता, असमंजस, अऱुर, अनोळवी (अन+ओळवी). अड, आड—लहान, थोडे; असाधारण, अपुरं—आडगांव, आडवाट्या, अडगाई. अद—अर्धे (सं. अर्धपासून) अदमण, अदशेर (अच्छेर), अदमुरे (अर्धे मुरलेले दही). अव—हीन, कमी;—अवजड, अवकळ, अवघड, अवताण. दु—दूषित, दुष्ट, वाईट—दुवेत, दुकळ. ना—अभाव, अपुरं;—नाइलाज. नि—रहित, अधिक;—निकोप, निकामी, निजोरी, निधव्या, निनांवी. निर—निस—रहित—निर्फळ, निर्धास्त, निष्काळजी. पड—दुसरा, गौण;—पडजीभ, पडसाद. पडचाकर, पडताळा. पण—प्र, प्रकर्ष—पणजा, पणतोड, पणतु. फट—फार, उघड, सष्ट;—फटफजिरी, फटलंडी, फटकळ. भर—पुरा, मुख्य—भरदिवसा, भररांवा, भरधांव.

कृदन्ते व तद्विते:—याशिवाय संस्कृत भाषेत धातूंस निरनिराळे प्रत्यय लागून कृदन्ते व तद्विते बनतात व भराठी भाषेत तीं तर्शीच वापरली जातात. त्यांची कांहीं उदाहरणे पुढे दिलीं आहेत. प्रत्ययघटित कृदन्ते अ—चुर्,—चोर, सप्—सर्प, कृ—कर, बुध्—बुध. अक—कृ—कारक, नी—नायक, वाश्—वायक. अन—नंदू—नंदन, मह—मदन, रम—रमण, आना—विद—वेदना, रच—रचना. अनीय—दश—दर्शनीय, कम—कमनीय. आ—इप्—इच्छा, कथ—कथा. अस—सु—सरस, तम—तमस, वच—वचस्. आलु—प्रहू—प्रहृष्टव्यालु, शी—शीयालु. इ—हृ—हरी, भू—भरि. इन—युज्—योगी, दुष—दोषी, दृहू—द्रोही. इस—सप्—सर्पिस्, अर्च—अर्चिस्. इष्णु—सह—सहिष्णु, जी—जयिष्णु. उ—मिक्ष—मिक्षु, इच्छ—इच्छु. उक—मिक्ष—मिक्षुक, भू—भावुक. उर्—भास—भासुर, मंज—मंगुर. उस—चक्ष—चक्षुस्, यज्—यजुस्. ऊक—दश—दंदशुक, जागृ—जागरुक. त—कृ—कृत, मृ—मृत. ता—दा—दाता, नी—नेता. तव्य—कृ—कृतव्य, भू—भवितव्य. ति—कृ—कृति, भू—भूति, गम—गति. त्र—नी—नेत्र, पा—पात्र. विस—कृ—कृत्रिम न—यत्—यत्न. स्वप्—स्वप्न. मन्—दा—दामन(दावे), छद—छदा, नम—नाम. य—रम—रम्य, गम—गम्य. या—विद—विद्या, चर—चर्या. र—नम—नम, हिस—हिस. रु—दा—दारु, मि—मेरु. वर—भास—भास्वर, स्था—स्थावर.

प्रत्ययघटित तद्विते—अ—भगु—भार्गव, यदु—यादव; चक्षुः—चाक्षुष, विष्णु—वैष्णव, शुचि—शौच, मुनि—मान, लघु—लघव. अक—भीमांसा—भीमांसक, न्याय—न्यायिक. आट—आल—वाचाट, वाचाल. आमह—पितामह, मातामह. इ—दाशगिथ, कार्णिण. इक—वार्षिक, मासिक, लैकिक. इत—पुणित, फलित, दुःखित. इन—घनी, अर्थी, पक्षी इन—फलिन, मलिन. इम—अग्रिम, अंतिम. इमा—गरिमा, लघिमा, महिमा. इय—यशिय, राष्ट्रीय इल—तुंडिल, पंकिल. ईन—कुलीन, शालीन, नवीन. ईमस—मलीमस, ईय—त्वदीय, मदीय. उल—मातुल, एय—कैतेय, वैतेय. क—पुत्रक, बालक. कट—निकट, उत्कट, प्रकट. कल्प—द्वौपकल्प. चित्—क्वचित्, किचित्, कदाचित्. ठ—कर्मठ, जरठ. तन—सनातन, चिरंतन. तम्—स्वरतः, वर्णतः, कालतः. त्य—अवत्य, तत्रत्य. ता—गुरुता, कविता, समता. त्व—गुरुत्व, ब्राह्मणत्व. धेय—नामधेय, भागधेय. म—मध्यम, अधम. मय—काष्ठमय, मांसमय. मन्—श्रीमत्, गुरुमत्, धीमत्. मिन—स्वामी, वाग्मी. य—जाड्य, वाणिज्य, संग्रह, शांडिल्य, वायव्य. र—भधुर, मुखर, पाण्डुर. ल—वत्सल, पांसुल. लु—श्रद्धालु, कृपालु, दयालु व—केशव, राजीव. वत—वान—धनवान्. विद्यावान्. वल—कृशीवल, शिखावल. विन—मायावी, तेजस्वी. व्य—पितृव्य, भ्रातृव्य. शा—क्रमशः, कणशः.

सामासिक शब्द सिद्धी:—खाली दिलेले शब्द आंभी किंवा शेवटी येऊन कांहीं सामासिक शब्द मराठीत होतात. त्यांची उदाहरणे पुढे दिलीं आहेत.

अंकित—युक्त, विशिष्ट, चिन्हित—मुद्रांकित, स्नेहांकित, नामांकित इ. अतीत—पलीकडे गेलेला—मर्यादातीत, मायातीत, गुणातीत, इ. अधीन—तात्यान गेलेला, दास—पराधीन, व्यसनाधीन, विषयाधीन, इ. अध्यक्ष—सूत्रधार, व्यवस्थापक—वादाध्यक्ष, शालाध्यक्ष, कोशाध्यक्ष, इ. अनुरूप—योग्य, पाहिजे तसा—गुणानुरूप, योग्यानुरूप, मर्जी—नुरूप, इ. अपह—नाशक, दूर करणारा—शोकापह, दुःखापह, सुखापह, इ. अनुसार—प्रमाणे, धरून—कर्मानुसार, वेळेनुसार, वेळेनसार इ. अंतर—अन्य, दुसरा—भावांतर, वनांतर, रूपांतर, देशांतर, इ. अन्वित—युक्त असलेला—गुणान्वित, पुत्रान्वित, इ. अर्थी—(अर्थिन्) इच्छा धरणारा, मागणारा—विद्यार्थी, पुत्रार्थी, अन्नार्थी इ. अहं—योग्य

लायक, शोभणारे—पूजार्ह, गुणार्ह, दोषार्ह. अवरोध—प्रतिबंध, अडचण—प्राणवरोध, मानवरोध, इ. आकीर्ण—व्यात, भरलें—जलाकीर्ण, भेदाकीर्ण, जनाकीर्ण इ. आकुल—व्यात, पीडित—चिताकुल, शोकाकुल इ. आक्रांत—आच्छादित, व्यात—चिताक्रांत, शोकाक्रांत, पादाक्रांत इ. आचार—विधि, धर्म—कुलाचार, पापाचार, शिष्टाचार इ. आक्ष्य—परिपूर्ण, समर्थनिषुण, पराक्रमी-गुणाक्ष्य, बलाक्ष्य इ. आतुर—कुबुर, वग्न, उतावला;—चितातुर, भयातुर, विद्यातुर इ. आपन्न—विशिष्ट, युक्त, पीडित—दुग्धामन, दोपामन, विद्यापन इ. आरूढ—चढ़लेला—पदारूढ, अधिकारारूढ इ. आर्त—पीडित, भरलेला—क्षुवार्त, शोकार्त इ. आवह—प्राप्त करुन देणारे—हितवह, सुखवह, दुःखवह इ. आविष्ट—व्याप्त, भरलेला—क्रोधविष्ट, शोकविष्ट इ. आशः—सांठा, संग्रह, पात्र, स्थान—पुण्यशाय, पापाशय, महाशय इ. आरोप—लावणे, चिकटविणे, लागू करणे—दोषारोप, गुणारोप इ. आस्पद—स्थान, आगर—शोकास्पद, संशास्पद, लजास्पद इ. उन्मुख—कडे तोडे केलेला, तत्त्वर, तवार—प्रणोन्मुख, दुःखोन्मुख. उत्तर—मोठा, श्रेष्ठ-लोकेत्तर. कर—करणारा,—दिनकर, प्रभाकर, दिवाकर. करी—स्वामी, धनी—भाडेकरी, कामकरी, ओक्षेकरी. कामुक—इच्छा करणारा,—मोक्षकामुक. विद्याकामुक. कार—करणारा, बनवणारा—चर्मकार, ग्रंथकार, सुवर्णकार. गम्य—जाप्यास योग्य, प्राप्त होणारा, वश्य—विचारगम्य, मनोगम्य. गोचर—गम्य, कलणारा,—हग्गो चर, इंद्रियगोचर. ग्रस्त—पीडलेला, व्यापलेला—विताग्रस्त, भयग्रस्त, वादग्रस्त. घ—नाशक—शत्रुघ्न, कृतघ्न. चर—फिरणारे, चालणारे—जलचर, सेवचर, भूचर. वितक—विचार करणारा—लाभवितक, हितवितक. च्युर—डलेला, खाली आलेला—धर्मच्युत, स्वर्गच्युत. ज—जन्मलेला, उत्पन्न झालेला—स्वेदज, अंडज, पूर्वज. जात—उत्पन्न झालेला, जन्मलेला—धनजात, क्रोधजात. जात—समुदाय—वस्तुजात. जीवी—राहणारा, उपजीवन करणारा—नांसजीवी, चिरंजीव. दर्शी—राहणारा—गुणदर्शी, दूरदर्शी. धर, धारक—वेणारा, जवळ असणारा—चक्रधर, गदाधर. नाशक—नाहीसे करणारा—कफनाशक, पापनाशक. निष्ठ—तत्पर, निमग्न—कर्मनिष्ठ, स्वार्थनिष्ठ. पर, परायण—एत, निमग्न, लुब्ध—शानपर, भक्तिपर, ईश्वरपरायण, भक्तिपरायण. बाह्य—सोहन, उलट, विशद, बाहेर—धर्मबाह्य, रीतिवाह्य बुद्धि—मन, आवड—दुर्बुद्धि, विषयबुद्धि. भ्रंश—पतन, दूषण—विद्धिभ्रंश, मतिभ्रंश. भूत—ज्ञालेला, स्थिरीला गेलेला—विषयभूत, भस्मीभूत, सारभूत, प्रमाणभूत. मय—भरलेला, व्याप्त—सुवर्णमय—सर्वी (सर्वी) पापाणमय, वाढ्यय. माडा—केवळ, सरासरी, पर्यंत—क्षणमात्र, अगुनात्र (मराठी—पळमात्र, तिळमात्र). रूप—प्रतिमा, स्वरूपाचे, मूर्तिमंत—तीर्थरूप तेजोरूप, रुद्ररूप. श—क्रमाने, एकेक—अक्षरशः, शब्दशः, क्रमशः. शाळी—मंडित, युक्त—गुणशाळी, भाग्यशाळी, वैभवशाळी. शील—क्ल असलेला, ओढा असलेला—सहनशील, दानशील, धर्मशील, भक्तिशील. शून्य—रहित, व. चून, अमावः—ज्ञानशून्य, अक्लशून्य, तर्फशून्य. शूर—उदार, धाडसी, सदळ,—दानशूर, कर्मशूर, आरंभशूर. साध्य—होप्यास योग्य, हातीं लागणारे, कष्टसाध्य, द्रव्यसाध्य. स्थ—राहणारा, असणारा,—मार्गस्थ, देशस्थ, कोंकणस्थ. हत—ठार केलेला मारलेला, तडाका दिलेले—दैवहत. हर, हर्ता, हारक, हारी,—तेगारा, नाहीते करणारा,—गाहर, विजहर. मनोहर, पापहर्ता, विषहारक, मनोहारी. हीन—अभाव, नसणे—द्रव्यहीन, बुद्धिहीन, श्रद्धाहीन. ज्ञ—ज्ञाणारा, पाहणारा—मनोज्ञ, सूज्ञ, अज्ञ, दैवज्ञ. दार—स्वाभित्र, भंगी असणे—चानदार, अणीदार, खुचीदार. पट्टी—आवेश, जोर, निंदा, दोष—धूळपट्टी, हजामपट्टी, खरडपट्टी. वार—क्रमाने, एकेक, निरनिराक्षय—व.वावार, तालुकेवार, असामीवार. सर—थोडे, कांहीसे—पिंवलसर, काळसर, आटोपसर. शीर, सीर—अनुसरून, वरोवर—कक्षीर, काय्रेदीशीर अनुभवशीर.

मराठी कृदन्ते अथवा साधुसाधिते :—आतांपर्यंत मराठींत जे संस्कृतमधून तत्सम शद्व आले आहेत त्यापैकीं प्रत्यवयविट व इतर साधित शब्द दिले आहेत. यावेरीज तज्ज्व अथवा देश असेहि साधित शब्द अनेक बनत असतात, त्यांची उदाहरणे कांहीं पुढे दिलीं आहेत.

अ—मेल, फेर, सोट, फूट, तूट, छूट, उतार, विवाड, मोड, तोड, भरड (पीठ), मोड (विठी), गाळ. आ—घसरा, पुकारा, झाडा, ठेवा, भरडा, ठेचा, चाचा, हिसका, झारा, ओढा, लंगाडा, नाचा, सुका, धुगा, चारा, तोटा, मेला, रगडा, पसारा, उकाडा. अर्ही—सोदार्ही, चराई, चडाई, बढाई उतराई. आऊ—टाकाऊ, लढाऊ, दिलाऊ. आट—कलकलाट, गडगडाट, सुळसुळाट. आड—भ्याड, खादाड. आडा—डी—नासाडा—डी चुराडा. आडी—हू—सिलाडी, खेळाडी. आंडी—सुकांडी, चिळकांडी. अणा—कुटाणा, घायणा. आणू—जिगाणू, उठाणू. आफ—मिलाफ. आर—चुकार, लुटार. आरा—घंधारा, फुगारा, आरी—पुजारी, जोतारी, रंगारी, ओकारी.

आव—चढाव, रिघाव, पाडाव, शिडकाव, जमाव, जडाव, बटाव, सराव. आवट—बनावट. आवा—काढावा, वाढावा, देवावा, मेठावा, पुरावा, तगावा. आळ—ओढाळ, भडाळ, खाजाळ. आळा—चोखाळा. आळी—डरकाळी. आळू—लाजाळू, झोपाळू, सोसाळू. आळे—ओगराळे, तसराळे. आं—खदखदां, गदगदां गडखदां. ई—बुडी, उडी, बोली, थुंकी खर्ची, थापी, खुरपी, रखी, चुगी, मोडी, लेखी, उवाडी, उतारी. ईक—खर्चीक, त्राशीक, सोशीक, सडीक, पढीक, तिडीक. ईत—लखलखति, चकचकीत, विसकलीत, पडीत, बुडीत, भरीत, वालीत. ईर—फुगीर, फुटीर. ईल—सडील, रंगील, ओडील, आंबील. ईव—तोर्लीव, कोर्टीव, घोटीव, जाणीव. ईस—कासावीस. ऊ—मारू, लागू, चालू, खाऊ, पोटभरू, गलेकागू. ऊत—समजूत. ऊ—हसुं, करूं, बोलूं, रहूं, गळूं, उचाळूं. ऊन—करून, देऊन, घेऊन, वसून, शिक्रून, खाऊन, फिरून, रगहून, म्हणून, वांचून, करून, हांतरूण, पांघरूण. एँ—हसें, रडें, कुडबुडें, डोलेडांपें, वळें, (अद)मुरें, (चोण)कठें; (पली)घाडें, (हात)खुरपें. एरा—बोचिरा, दांतेरा. एल—चढेल, रंगेल, अडेल. ओका—अटेका. ओती—ठरेती. ओसा—आडोसा, पडोसा. ओशी—क्सेशी, पडोशी. ओळा—वालोळा. अंता—वृदंता. अंती—इंदंती. क—वेचक, तुष्क, ढाळक, रेचक, अटक, तडक. कट—कलकट, कुजकट. कटी—वृक्षकटी, बलकटी. कत—मिलकत. कर—विणकर, चसकर, रुचकर, खेलकर. कळ—मीडकळ, पडकळ. का—मारका, बोलका, फुरका, मोडका, सुटका, फाळका. कार—इकार, होकार, नकार. की—हुलकी, उनाडकी. क्लर—फटकूर. खोर—भांडखोर, चिडखोर. गत—फसगत, घडगत. ग—भांडगा कोडगा, माडगा घस्त—ओउधस्त. चीक—लवचीक. ठ—घसरठ, निसरठ, डा—घसरडा, निसरडा, उकिरडा, वांकडा. डी—फुगडी. ण—तारण, पोषण, दळण नेसण, झाडण, वाढण, लवण, कोंदण. णा—रमणा, पाळणा, भरणा, उगणा, देखणा, पोसणा. णाईत—दुखणाईत, रुणाईत. णाऊ—शिक्राऊ. णार—खाणार, देणार. णारा—लिहिणारा, करणारा, णावळ—देणावळ, धुणावळ, खाणावळ. णी—करणी, पाहणी, पेरणी, देणी, रोखणी, चालणी, न्हाणी. षूक—गांजगूक, करमणूक. णे—बोलणे, करणे, कोरणे, चोखणे, उलथणे, बोलावणे. त—जात, घेत, उगवत, मावळत, चुक्रमाकत, विराजीत. ता—इता, घेता, बोलता, कर्ता, निसटा, ओझरता. तां—जातां, येतां, उठां, बसतां, तांनां—करतांना, देतांना. ती—गणती फिरती, खणती, गळती, पावती. तै—दुर्मैंते, भरते. त्रा—भित्रा. ने—उलथने. प—कांडप, रंधप. पी—इळपी, वाढपी. पट्टी—खरडपट्टी, तासडपट्टी. पुटा—पळपुटा. पे—जोडपे. मट—जळपट. बू—खाशू. या—(आग)लाव्या, (वाघ) माझ्या, उभ्याउभ्या. र—ठोकर, फुकर. रड—हगरड, मुतरड. रा—चावरा, नाचरा, खाजरा. ला—केलेला, दिलेला, पिकलेला, राहिलेला. ला—खोकला, खवला. ले—घायले, गांठले. ल्या—जागल्या, उठल्या, बसल्या. व—देवघेव. वट—धुवट. वटा—भागवटा, भोगवटा, वटी—फुगवटी. वड—लागवड, वण—आंबवण, दांतवण. वय्या गवय्या, बजवय्या. वळ—गुतवळ. वत—सुखवत, मुगवत. वळी—पत्रावळी, उसिरवळी. वा—यावा, चावा, बोलवा, रसवा, ठेवा. वा—करावा, थावा, ध्यावा. शहा—शा—दपटशहा. शी—मोडशी. स—अडस, दडस. सर—आटपसर, आवळसर. सा—वळसा. सुरा—निजमुरा. स्त—नेमस्त, निद्रिस्त. ठ—मोंवळ, ठोकळ.

निवळ मराठी तद्वितीय—अ—दूण-दुणिं, थोबाड-थोबाडिं, : फूल-फूलिं, गढळ-गढळिं, सुरकुतिं, गळाठिं; अट—पिसाटिं, चिकटिं. अड—चिरमडिं. अव—पान्हविं, ओलविं. अळ—चिघळिं. आ—ताठा, चिकटा, दुजोरा, अप्रा, सावकारा, दांता, बाळा, करमरा, मुगा, तान्हा, खुळा, शेंबडा, लहाना, स्वस्ता, सामोरा, चुला, पनगा, चिमटा, तुंबा. आं—मध्यां, मागां, उच्यां. आई—शीतलाई, धियाई, पेशवाई, मोगलाई. आईत—आयत—बागाईत, जिराईत, कबुलायत. आऊ—कर्जाऊ, घराऊ, कुणवाऊ. आट—खालाट, वलाट, पैचाट, चौदाटिं. आटा-टी—हाकाटा. आंटा—खरांटा, सरांटा, फरांटा. आंटी—वेलांटी, गोलांटी. आठी—तुराठी. आड—उच्चाड, थोराड, गुताड, रेताड, पाठाड, दांताड, तरकाड. आडा—सुताडा, गुताडा, पवाडा. आडी—आड्या-वाटाडी-ड्या, नावाडी-ड्या, आंडी—मुसंडी, मुसकांडी. आडें—धुराडें, खुराडें, कोयाडें. आण—उच्चटाण, पिक-टाण, मोंगलाण, हश्चाण. आणा—फकाणा, गपाणा. आणी—दुधाणी. आणे—वियाणे. आर—कुमार, सोनार, लोहार, चांभार. आरा—पिसारा, पेटारा, भपकारा, वाफारा. आरी—पानारी, फुचारी. आरे—सातारे. आव—श. को....४

दुखावणे, वेडावणे, डोकावणे. आवा—कुणचावा. आविष्ट—कोपविष्ट, लोभाविष्ट. आस—भगास, भकास. आसे—मुंडासे. आळ—चिकाळ, दुधाळ, चंचाळ. आळा—जिन्हाळा लव्हाळा, डॉचाळा. आळी—कागाळी, आरोळी. आळू—दयाळू, मायाळू, कृपाळू, कष्टाळू, निद्राळू. आळै—खणाळै, खुटाळै, दिवाळै, विटाळै. ई—मापी, सुती, हौशी, माघी, पुशी. ईक—सोयरीक, मोकठीक, आगलीक. ईट—रागीट. ईंग—चाळंतीण, सवाशीण, सासुरवाशीण ईल—दोंदील, अंडील, वरकशील, शेवटील. ईळ—गोडीळ, तपीळ. ईष—चविष्ट, नादिष्ट, नेमिष्ट, पापिष्ट, छादिष्ट. उकळी—धनुकळी, अंडुकळी; चांडुकळी. उडा—खरजुडा. उरडा—भटुरडा, नखुरडा. उरी—देसुरी. उला-ली-ले-बारुळा-ली-ले, सोळुळा-ली ले. उ—दांहू, भौंकू, बंशू, लंशू. ऊक—काढूक, किडूक, चिंपूक, हाइक, भेतूक. ऊण—एकूण. ऊत—धइत, बहूत. ऊन—इक्कून, पासून, येथून, तेशून, आंतून. ऊरा—ऊरगा-डा—भटूरा, भट्टूरा, भटुरडा. ऊल—कणगूल, परडूल, पडगूल, करंडूल. ऊस—आंशूस, तांशूस, टिपूस, बापूस. ऊळ—पांगूळ, पिठूळ, वातूळ. ऊं—टिर्पू, रेडूळ, मांजरूं, बकरूं, शेराहूं, करहूं. ए—कडे, वाटे. एं—चाळंते, भेंगे. एज—भकेजणे, रागेजणे. एटा—घोडीटा. एण—भातेण. एता—ओलेता. एर-एरे—जुनेर, जुनेरे, फणेरे. एरा—पतेरा, घाणेरा. एल—तिडेल, मोगरेल, खोबरेल, उडेल. एला—उचेला काळेला, कोडगेला, जाडगेला. एली—खांदेली, भागेली, देंडेली. ओका—चिंचोका. ओटी—चिंधोटी, धांदोटी, रेवोटी फासोटी. ओडा—लांबोडा, हातोडा. ओती—धडोती, धडूत, धडोत. ओत्रा—एकोत्रा, दुहोत्रा, दिढोत्रा. ओपा—शिळोपा, एकोपा, सुखोपा, हातोपा. ओबा—घरोबा, गणोबा, मोरोबा, आजोबा. ओर—टपोर, विठोरा, पिठोरी. ओशी—अंबोशी. ओसा—हातोसा, आडोसा. ओळ—आजोळ, पंजोळ. ओळा—आठोळा, सातोळा, ओळी—फांसोळी, मासोळी, चिरटोळी. ओळै—पिंडोळे, भिंडोळे, भेंडोळे. अंड—भावंड, नातवंड, नातोंड, नातुंड. अंडी—पोतंडी, मुसंडी, अंत—चाळंत, जिवंत. क—धडक, थडक. कट—धुरकट, भुसकट, तेलकट, मेणकट. कड—वरकड. कडी—छकडी. कन—झटकन, कटकन, चटकन, पटकन. कर—खोडकर, खेळकर, साळकर, कामकर. करी—देणेकरी, घेणेकरी, रीणकरी, कामकरी, गांवकरी. करू—यात्रेकरू. होतवरू. कली—धनुकली. कळ—पचकळ, फटकळ. का—थेचका, चुलका, सणका, पुंजका खुलका. कार—पुढाकार, नंकार, डक्कार, हुक्कार. कारा—हुकारा, होकारा. की—खोतकी, गांवकी, शेतकी. कुची—अणकुची. कुला—चिमकुला, सोनकुला. कुली—कुसकुली, अंडकुली, चांडकुली. कुळा, कोळा—काटकुळा, काटकोळा. कूट—हिरकूट, कूल—घरकूल, मडकूल. कूर—दोणकूर. कै—विंडकै, पुडकै, नाळकै, ओंडकै, होडकै. को—धनको, रिणको. कोळ—काठकोळ, किरकोळ. क्या—पाणक्या. खा—नवखा, बुडखा. खुरा, खोरा—डावखुरा, डावखोरा. खोर—कागाळीखोर, भांडखोर, चाहाडखोर. गंठ—खोलगट, चारगट. गत—कलागत, कामगत, दिवसगत, ओशालगत. गळ—वेडगळ. गा—सोटगा, जुडगा, वाडगा, खलगा, मुल्गा. गिरी—शियायगिरी, वैद्यगिरी, लुच्चेगिरी. गी—पोटगी. गूत, द—नाळगूत, ने—झारगे, वाडगे. गेला—रोडगेला, दांडगेला, वेडगेला, जाडगेला. चट—गुळचट, भेणचट, पाणचट. चा—एकदांचा, केवहांचा, आजचा, कालचा, आतांचा. चार—पाहुणचार, मेहुणचार. चै—लोणचै. जा—दुजा, तिजा. जी—रामजी, विठोजी, रंघोजी, मालोजी. ट—अरबट, रेवट, मातट, आबट, सारट, तिखट. टळ—जावटळ. टा—रोपटा, बाहुटा, चोरटा, पोरटा, गोरटा. टी—आगी, शेकटी, शेपटी, भुगटी, थापटी. ठण—गोठण, पायठण, गांवठण.. ठा—गावठा, उंवरठा, गारठा. ठी—गांवठी. ड—रातड, जखवड. डा—जरडा, गधडा, चापुडा, विंचडा. डी—पोतडी, चिंपडी, डफडी, पानडी, वावडी. डे—अंगडे, कुंचडे, सुपडे, रसडे. डळ—गांगडळ. डा, डै—गांवडा, गांवडै. ण—दुंगण, कुंण, गोफण, पोतरण. णा—(गुणितार्थी) दुणा. णी—चांदणी, नथणी, दुधणी. णे—चांदणे. ता—गोणता, कोणता, जोगता, भलता. तै—रायतै, ओलेतै. थळ—पाणथळ, नवथळ. था—चवथा. दैर—एकंदर. दा—पाचुंदा. दां—एकदां, पांचदां, अनेकदां, पुष्कलदां. दाड—भगदाड. दार—नोकरदार, छानदार, खुबीदार, अंमलदार. प—कोळपणे, झोडपणे. पट—सालपट, लोळपट. पण, पणा—मनुषपण, देवपणा, थेरपण, लहानपण. पट्टी—धुळपट्टी, हजामपट्टी, तासडपट्टी, झोडपट्टी. पे—जावपै. प्रा—काठप्रा, खुंयाप्रा. पा—हातपा, टोणपा, वेडपा, वजपा. फट-ड—कानफट-ड, गालफट-ड. बा—कोठिबा, पाठिबा. सट—घसगटणे, चुरमटणे. मंत—श्रीमंत, बुद्धिमंत. या—टकल्या, ओनाम्या, मस्क-द्या, पिरपिच्या. र—सासुरमाहेर. रा—शिवरा, लातरा, दांतरा, डावरा. राव—अरेराव, तिरशिंगराव, झुंजाराव. री—रुपेरी, सोनेरी, कणेरी,

पायरी, पोटरी. रू—मेंदरूं, शिंगरूं, म्हसरूं, रांडरूं, लेकरूं. रुड—मिसरूड, म्हसरूड. रे—टोपरे, डफरे, डरेरे. ल—तांबूल, डोंबूल. लग—नातलग, जिवलग, डांकलग. लट—अंगलट. ला—मागला, पुढला, आंतला, बाहेरला, मधला. ली—टिकली, डावली, ताटली, दिवली, शिपली. ले—शव्ले, तांब्ले, पिठ्ले. लंडु—अधलंड, मधलंड, धर्म-लंड. व—सटवणे, सठवणे. वट—मसणवट, धुळवट, मळवट. वटा—मुखवटा, दुखवटा, उचवटा. वटी—राजवटी हातवटी. वंट—वालवंट, सुखंट. वंटा—वरवंटा. वटा—अंगवटा, दाखटा. वडा—म्हारवडा, रंडवडा, आठवडा, वंड—नातवंड, पणतवंड, भावंड. वण—दांतवण, हगवण. वणी—गुळवणी, चिंचवणी, उन्हवणी, हातवणी. वंत—भगवंत, गरजवंत, धनवंत, बलवंत. वर—आजवर, बोलवर, जोवर, येथवर, तेथवर. वरा—कुलवरा किंवा फुलोरा. वला—कानवला, गवहला. वली, उली—मावली किंवा माउली. वळ—शितवळ, उटवळ, गवावळ, प्रयागवळ, वळा—अंगवळा, तोडवळा, एकवळा. वा—गारवा, ओलावा, थडावा, गोडवा. वाईक—नातेवाईक, तन्हेवाईक. मासलेवाईक. वाणा—गोजिरवाणा, लंजिरवाणा, वाईटवाणा. वान—गाडीवान, बागवान. वार—बेतवार, एकवार, दोन वार. वाला—गाडीवाला, कंठीवाला, भाजीवाला. वी—ठाणवी, थोरवी. वीस—वाढवीस, वै—जोडवै, शा—चहुशा, अनेकशा. शीर—अनुभवशीर, कायदेशीर, वक्षशीर. शा, शी, शीं, शै—आतांशी, विटाळशी, गर्भाशी. स—डोळस, रूपस, गोडस, हाडस. सट—भोळसट. सर—मजसर, गोडसर, आंबटसर, जाडसर. सरा—दुसरा, तिसरा. सा—धडसा, भलतासा, इवलासा, कवडसा. से—बाल्से, बौंडसे. हेरी—दुहेरी, तिहेरी, चब्हेरी, पांचफेरी. छ—गांठछ, हातछ, प्रेमछ, दयाछ, कृपाछ. छा—कपठा, माथाछा, अंधला, पांगळा. छी—मासछी, फासछी, कांठछी, गुठछी.

सामासिक शब्द—यावेरीज मराठीत दोन शब्द एकत्र येऊन त्यांचा समास झाला असतां केबहां केवहां त्यांचा अर्थ मूळ शब्दापेक्षां व्यापक अगर भिन्न होते. संस्कृत भाषेतील अनेक सामासिक शब्द मराठीत जसेच्या तसेच घेतले जातात व कांहीं समास मराठीमध्ये स्वतंत्रपणे होतात. यासंबंधीं माहिती कोणत्याहि व्याकरणातील समास प्रकरणामध्ये आढळेल, तथापि त्यांच्या दिग्दर्शनापुरतीं कांहीं उदाहरणे पुढे विवेचन गळून दिलीं आहेत.

अद्यवी भाव—यथाशक्ति, प्रतिक्षण, दर्गदिवस, प्रत्यक्ष, समक्ष, विनधोक, हरघडी, जागोजाग, दारोदार, घरानघर इ.

तत्पुरुष—तोडपाठ, कपाळकरंटा, पांचपट, देशगत, काकबळि, गायरान, गर्भगळित, जन्मखोड, धर्मवेड, आंबराई, तोडसुख, घरकलह, तोंडीलावणे, ग्रंथकार, गृहस्थ, पांथस्थ, घातुक, रेचक, बोटचेपे, पळीबांडे, मळेकरी, गळेकापू, अजाण, अपुरा, अवगुण.

कर्मधारय—काळमांजर, शेंडेनक्षत्र, दालचिनी, उपजतवेडा, गडीमाणूस, निराशा, पंचवटी, पंचारती, त्रिदळ, पांचशेरी.

मध्यमपद्लोपी—साखरभात, कांदेपोहे, साखरलिंबू, घोडनवरी, घागरगड, उंबरघाट.

दंद्व—ईहीणभाऊ, सुखदुखें, दहीभात, दौतलेखणी, दारूगोळा, काजळकुळ, रांडमुंड, शेतमळा, इडा-पिडा, चट्टीपट्टी, घोडाविडा, भलतासलता, लेंगसुगा, पोरसोर.

बहुब्रीहि—कृतकृत्य, दशमुख, निर्धन, शूलगणी, मानधन, काळतोंड्या, वीरपुरुष, अवभोली, पायाशुद्ध, चंद्रमुखी, शिवशब्द, यशोधन, गायमुख्या, अनाथ, दुतोंडे, निधारी, उपदेश, सजोड, सढळ, केशाकेशी, लष्टालष्टी, निलेप, विरुप.

विशेष समास—खेपेगणिक, भारंभार, अपरंपर, हातोहात, रातोरात, दिवसाढवळया, डोळढापे, गळपट्टी, गळेलहू, गळेकापू, डोकेफोड, साळवाडा, चोळखण, बाळदाणी, मिरगूड, सोनचांफा, वरोपचार, मनकामना, कोऱमारा, सोडमुंज, सांडपाणी, आपसुख, पोटहुखी, भावजय, मरतमळे, आंचटदाण, कळजहर, काळाडोण, लालभडक, सडेतोड.

अस्यस्तशब्द—यांचे पूर्णभ्यस्त, अंशाभ्यस्त व अनुकरणवाचक असे तीन प्रकार असून त्यांची उदाहरणे पुढे दिलीं आहेत. पूर्णभ्यस्त—घरघर, गांवगांव, हालहाल, काळेकाळे, गोरेगोरे, गोडगोड, थोडाथोडा, वेगवेगळा,

नेऊनेऊं, करुकरु, गेलगेला, जाजा, हंसतहंसत, उडतउडत बोलतांबोलतां रहनरहन, मारामार, धांवाधांव, हळ्हूहळ्हू, वरवर, पुन्हाएुन्हा, छीछी, गोड्डगोड, लालचलाल, उगीच्च्याउगीच, पुढचेपुढें, मागचेमागें. अंशाभ्यस्त—लडी-गोडी, आगतस्वागत, उलटसुलट, असातसा, समजेंउमजें, चोलणेंचालणे, कर्धीमर्दी, शेजारीपाजारी, दाणादुणा, जाडजूड, अर्धासुर्धा, जलफळणे, धुसमुसणे, दगडचिगड, आंघटचिंचट, गेलाचिला, पिकूनचिळून, लंगासुंगा, चड्डामट्टा, टक्कमक, करणेंसवरणे, पुस्तपास, केरकचरा. अनुकरणवाचक—किरकिर, खटपट, लटपट, हळहळ, कलकलाठ, चक्कचक्काठ, गरगरीत, चमचमीत, गडगडणे, घडधडणे, कडाडणे, चकाकणे, भरारणे, घमघम, चरचर, खदखद.

अनिर्बद्ध साधितशब्द—वर उल्लेखित्यवेरीज कांहीं अनियमित साधित शब्द आढळतात. उदा:—
अगड्डंड, आकडंडिकडं, ओक्साचोक्सी, अननंतननं, लटपटपंची, रक्कचंचाळ, तालकायगोळकाय, लंडुमारती, ढक्कलंपंचविशी.

फाईं—अरबी प्रत्यय:—फाईं अरबी शब्द आपल्या मराठीत बरेच आले आहेत. त्या भाषांतहि प्रत्यय लागून कांहीं शब्द बनविले जातात. हे प्रत्यय आपणांस समजें अगत्याचें आहे असे वाटल्या रुत त्यांचीं कांहीं उदाहरणे पुढें दिलीं आहेत:—आ:—गर्मा; पन्हा। पह्ना। पह्न = रुन्दी. आई:—फाईंत रोशनाई हा एकच शब्द आई प्रत्यय लागून झालेला दिसतो, मराठीत पुढील उदाहरणे आहेत, अभिराई (प्रभाकर १३९) कादीमाई (राजवाडे १११९); गनिमाई (सरे ६२७९६); जवराई (परशगम १३९); जलदाई; दिरङ्गाई यांतील आई हा प्रत्यय निष्कारण आहे; दुनियाई (राजवाडे ५१२०) दुरुस्ताई (जोरा ५); नरमाई (जोरा ६); नाजुकाई; वारकाई, सराकाई; सुस्ताई इत्यादि. ई:—एकी; कार्कुनी; खुची; दानाई; दुही; सुरुवी वैगैरे. की:—हा प्रत्यय गच्चिंच रूपान्तर असावें, गन्दकी। गन्दगी = घाण; जामीनकी; दर्घ्यानकी (सरे १०१२९६); मुजावरकी (राजवाडे १५१२६); खाजकी (राजवाडे १२१९२); शहाजादकी। शहजादगी (ऐटी ५१) हा प्रत्यय मराठीत चांडगलाच रुठ झाला आहे. गिरी:—[फाईं गर हा कर्तुवाचक प्रत्यय आहे; याला ई लागून गरी हा संसुख प्रत्यय सिद्ध होतो. खझान्चीगरी, गुमास्तगरी, मुत्सदीगरी, चख्यागरी व सिपाहगरी अशा कांहीं थोड्या शब्दांत पदवीदर्शक अगर कर्वादर्शक म्हणून गरी या प्रत्ययाचा स्वतन्त्र उपयोग आढळतो, गरी या धातूला ई लागून घेणे या अर्थाचा गिरी फक्त कवऱ्यगिरी, खवार्यगिरी, दस्तगिरी, व मुद्रुवागिरे. या चार शब्दांत दिसतो] गुमास्तेगिरी, शिपायगिरी, मुत्सदीगिरी. गी:—हा प्रत्यय मुठांत अकरान्त शब्दासच लागतो, जसे बन्द बन्दगी, इतर उदाहरणे अजुर्दगी अमुदगी, खफगी गिर्वादगी, रवानगी, विदागी. आत्—कित्येक अरबी भाववाचक नामांच्या अन्ती अत् येतो, अरबींतील ईयत् हा प्रत्यय कैफियत, खससीयत, जाहलीयत, मालकीयत, वाकफीयत, वाहदीयत, वैगैरे ५-६ शब्दांत आढळतो, पुढील शब्द त लागून झालेले आहेत. खलीपत, नायबत, वजीरत, हेजियत, वैगैरे. अलपत्वदर्शक नामे—इचा (बगिचा-बाघ), क (जम्बूरक; बदक-चतृ) व-चा (गालीचा) हे प्रत्यय लागून होतात. स्थानदर्शक नामे—पुढील प्रत्यय लागून सिद्ध होतात. आबादः—अहमदाबाद, हैदराबाद, वैगैरे. खाना (फांखाना=गह) अदबावाना, अजायवाना, बुसलवाना, दारुवाना, वैगैरे. गाह, गा:—हृदगा, कम्बर्गा=सेनामध्य, किलेगाह=कैन्दनस्थान, खाडगा =निद्रागृह, जागा, दर्गा, पागा, वैगैरे. दानः—अड्गुस्तान, कलम्दान, जुज्ज्ञान, चिराग्दान, तावदान, शामदान वैगैरे. दाणी:—(हे दानचेंच रूपान्तर आहे) अत्तरदाणी, पिकदाणी, चहादाणी वैगैरे. स्तानः—कबरस्तान, तुर्क्स्तान, हिंदुस्तान, वैगैरे.

नामसाधित कर्तुवाचक शब्द उढील प्रत्यय लागून होतात—ची—खजानची, तवल्ची, तास्ची, नगरची, नशेकची, मर्फाची, मशालची. जी—खजानजी, दिवाणजी, मशालजी, मियाजी. गर—कारीगर, जादूगर, जीनगर, बाजीगर, सौदागर. गार—कमानगार, फल्हीगार, कारीगार, किमथागार, खिद्मतगार, गुन्हेगार, जादूगार, नकाखगार, मदतगार, माहितीगार, शिक्कलगार. बान—पास्वान, मेहर्बान. बान—चाभान, दर्वान, सार्वान.

विशेषणे व नामे सिद्ध करण्याचे इतर प्रत्यय— ई—अमली, अस्मानी, कवजी, कलमी, जचाची, हौसी, वैगैरे. ई— [फाईं, द्रव्यदर्शक ईनयासून] आयनी, चर्मी, चौची, जरी, पश्मी, विरंजी, रंगी, सङ्गी, रुक्मीन, सङ्गीन, आना—जख्माना, जनाना, तख्माना, दिवाणा, मर्दाना, माहाना, मेहनताना, मोताना,

ઈના—છથીના, જખ્મીના, રોજીના, સાલીના. મન્દ—અકલમન્દ, આર્જૂમન્દ, એહસાનમન્દ, કસલમન્દ, દૌલમન્દ, નિયાષમન્દ, ફિક્રીમન્દ, બહરામન્દ, રજામન્દ. વજા—કાડીવજા. વન્ત; વન્દ—ખુદાવન્ત, ગરજ્વન્ત, દરેંદ્રવન્ત, ફિક્રીવન્દ, રજાવન્ત. વાર—આસામીવાર, ઇસ્મનવેશીવાર, ઉમેદ્વાર, કલમવાર, કૈદ્વાર, ખુલાસેવાર, તાલેવાર, બખતવાર, બયાન્વાર, બાચતવાર, શિસ્તવાર. શાઈ—[ફા. શાહી = રાજ્ય] કાફર-શાહી, શિવશાહી, નોકરશાહી, લોકશાહી, શિન્દેશાહી, બાચાશાહી. શોર—અદબ્શીર, આરામ્શીર, કાયર્દેશીર, નફેશીર, ફાકેશીર, મસ્લનશીર, મોહીમશીર, બકતશીર, હડ્ગામશીર, વરીલૈકી કાંહી વિશેપણે ક્રિયાવિશેપણાસારખીં ઉપયોગિલીં જાતાત.

ધાતૂસ ઇશ્ય લાગૂન— [મરાર્ઢીત ઉપાન્ય ઇ દર્ધિ હોતે અગર એ હોતે અગર તિચા અ હોઉન કિટ્યેકદાં તી ગઠતે; વ અન્ત્ય શાચ વિકલ્પે કરુન સ હોતો,] અચ્છાસ, અચ્છાઇશ, અફજાયશ, આરાસ, કશીશ, કોશીસ, ખાઈશ, નવાજીસ, નાલીસ, નિગારીશ, પર્વશી, પુર્ણાસ, પૈમાસ, ફર્માસ, બક્શીસ, ચારીશ, માલીસ, રંજીસ રવેશ, સાજીશ. યાચ તન્હેને પૈદાસ વ બાળિશા હે દોન શબ્દ પૈદા વ બાલા યા દોન વિશેપણાંપાસૂન સિદ્ધ જાલેલે આહેત. વરીલ નામાંસ નિરથેક ઈ લાગૂન કસોશી, બચ્છિસી ઇલ્યાડિ રૂપે પ્રચારાંત આલેંણો આહેત. ધાતૂસ—આ લાગૂન-અન્દેશા ધાતૂસ—આઝુ લાગૂન—ખુરાક, પોશાખ. ધાતુચાચ ક્રિયાવાચક નામાસારખા ઉપયોગ—અડ્રોજ, અન્દાજ, ગુજર, ગુજાર, જોસતાચ, દર્ગુજર, ફરેચ, શિતાચ, સાજ વગેરે. ક્રિયાપદાચાચ નામાસારખા ઉપયોગઃ-ામદન, કર્દન—બસ્તન વગરે. ક્રિયાપદાંતીલ અન્ત્ય અનુ. કાદુન ઉરલેટા ભૂતકાળ રૂપાચાચ નામાસારખા ઉપયોગઃ-ામદ ગુજાસ્ત, નિશ્ચસ્ત, ફરોલ, ફિરસ્તાદ, બર્વાસ્ત, પૈવસ્ત, રલ્સ, શિક્ષસ્ત. ભૂતકાલ રૂપાસ—આ—અ (હ) લાગૂન હોણાંચ્યા ભૂતકાલવાચક અભ્યાચાચ નામાસારખા ઉપયોગ—ગુમાસ્તા, નવિશ્શા, બસ્તા, સુર્દી, શિક્ષસ્તા, દોન ભિન્ન ક્રિયાપદાંચ્યા ભૂતકાલીન-રૂપાંચ્યા દ્વંદ્વ સમાસાંને—ામદ્રફત, ખેરેણીફરોલ્લી, સુદામત. એકાચ ક્રિયાપદાચ્યા ધાતૂસ વ ભૂતકાલીનરૂપાસ ઉનેં જોડુન અગર ત્યાશિવાય-ગુપતગો, બન્દોબસ્ત.

ધાતુસાધિત કર્તુવાચક શબ્દ પુઢીલપ્રમાણે હોતાત. (અ) ધાતૂસ—ઇન્દ્રા (અન્દા) લાગૂન—નિશિન્દા, નવિસન્દા, પરિન્દા, પોશિન્દા, ફામિન્દા, બાજિન્દા, શર્મિન્દા. ધાતૂસ—આ લાગૂન—દાના, તવાના. ધાતૂસ—ના હા ઉપસર્ગ લાગૂન નાતવાન, નાદાન, નાદાર. ભૂતકાલીનરૂપાસ—ના ઉપસર્ગ લાગૂન-ના-ષૂદ (આ) નામાસ પુઢીલ ધાતૂ લાગૂન—અન્દાજ (= ફેંક)—ગોલન્દાજ, જાલન્દાજ, તિરન્દાજ, બર્વન્દાજ, વ ત્યાચ ધર્તિવિર ઘરન્દાજ, કારન્દાજ, સરન્દાજ, આવર (= આળ)—જોરાવર, દિલાવર. આવીજી (= ધર)—દસ્તૈવજ. કન્દ— (= ખોદ)—મોહર-કન્દ. કસ (= ઓઢ)—અર્કસ, તાર્કસ, બાર્કસ, ત્યાચ ધર્તિવિર ગાન્જેકસ જોરકસ. કૂન— (= ફર)—કાર્કુન. ખાહ (= ઇંછ)—ખાતર્સાહ, ખેંસાહ, દિલસા, તનસા, દૌલતસાહ. ખોર (= ખા)—કજેસોર, ચુગલસોર, જિદ્સોર, તક્રારસોર. ગીર (= ધર)—અબ્દારીર, અસ્માનગીર, જહાંગીર, દસ્તગીર, દામનીર, દિલીર, આણિ ત્યાચ ધર્તિવિર તમાસીર, દુવારીર. હુજાર (= ટેવ)—ગઈ ગુજાર, ગિલે-ગુજાર, ગોશુજાર, નજરુજાર, માલ-ગુજાર, શુક્ર-ગુજાર. ગો (= ચોલ)—કાનુગો, રાસ્તગો, ગરજો, સક્તગો. તરાસ (= કાપ) જયા-તરાસ, કલમતરાસ, સલ્ગ-તરાસ, સુમ્બ-તરાસ. તલબ (= માગ)—ચ્યાદા-તલબ, મરામત-તલબ, રજા-તલબ. દાન (= જાણ)—કદર્દાન. દાર (લેવ, ધારણ વર)—અઝૂર્ડાર; કબિલેદાર, છાન્દાર, તન્હેદાર, દમ્દાર. દોજ (= શિવ)—ચર્મદોજ, જમીન્દોજ, હુચાદોજ. નવાજ (= પાલ, વાજીવ)—ગરીચ-નવાજ, ચહ્યા-નવાજ, તાસે-નવાજ. નવીસ-નીસ (= લિહી)—અરુખાચ-નવીસ, નશ્લ-નવીસ, ચિટણીસ, વાંકીસ. નિગાર (= લિહી) વકાયેનિગાર. નશીન (= વૈસ)—કિલેનશીન, જન્તુનશીન, તરખ-નશીન, પડેન-નશીન, મસ્નદુશીન, બેહેસ્તનશીન; ત્યાચ ધર્તિવિર સ્વાતર્નશીન, ગાદીનશીન. નુમા— (= દાખવ)—કિલેનુમા, ખુશુનુમા, ફલકુનુમા. પર્દ્જા (= કર)—કાર્પર્દ્જા. પર્વર (= પાઠ)—ગરીચ-પર્વર. પરસ્ત (= ભજ)—બુત્પરસ્ત, હક-પરસ્ત. પાશ (= શિમ્પડ)—ગુલાચ-પાશ. પંજીએ (= સ્વીકાર)—સુરતપંજીએ. પૈવન્દ (= જોડ)—અબદ-પૈવન્દ. પોસ (= આચ્છાદન કર, પરિધાન કર)—કુલ્હાપોશ, ખાન્ગોશ, ગર્દ્વપોસ, પલઙ્ગપોસ, પાયપોસ, શિલેપોસ. ફરાજ (= ઉચ્ચવ)—સર્ફરાજ. ફરોશ (= વીક)—બુન્કરોશ, મેન્ફરોશ. બન્દ (= બાન્ન) નાલ્બન્દ, પગડબન્દ. બર્ડાર (= ઉચ્ચલ)—ખાસ-ચર્દાર, ચૌરી-ચર્દાર, નિશાગ-ચર્દાર, બંદુક-ચર્દાર, હુકેચર્દાર, હુષ્ણ-ચર્દાર, બર (= હરણ કર, ને)—દિલ્ભર, પૈગમ્બર. બાજ (= ખેલ)—આતસચાજુ, કચ્ચલચાજુ, કાયર્દેચાજુ, કુર્બાજુ,

जहाँबाज्, दग्लबाज्, दग्लबाजू, दारुबाजू, नजर्बाजू, निशानफेबाज्, मन्सुबेबाज्. वैरे बीन (= पहा) — तमास्थीन, दुर्धीण, बारीकबीन. बोस (= चुम्ब) — कदम्बोस. माल (= चोल) — गोशमाल, दस्तमाल, रुमाल, पायमाल. याच (= मिळव) — काम्याच, बार्याच. हुचा (= हरण कर) — केरवा, दिलहुचा. हुइ (= झाड) — जारुच (झाड़). रेज (= ओत) — रङ्गरेज. शिकन (= फोड) — बुतिशकन.

नामास पुढील पुर्वगामी शब्दयोगी अवयवे लागून विशेषणे सिद्ध होतात. जेर—(वारी) जेर्स्ट; जेर्जत, जेर्वार. ब—(वा-दार या अर्थी):—ब-अबू, ब-जमियत वैरे. बा:—बा-जमियत, बा-वक, बा-व्रकूफ वंवर:—बजौर, बर्पा, बर्टर्फ, बर्बाद वैरे. बे:—(नि: या अर्थी) बे-इतल्हा, बे-इनाम, बे-कायदा, बे-कार, बे-कुमूर. बे-कैद, बे-खवर, बे-गुमान, बे-चिराग, बे-जा, बे-जाब, बे-तक्शीर, बे-ताच, बे-तालूक, बे-दत्तल, बे-दम, बे-दर्द बे-दाजा, बे-निहायत, बे-पवां, बे-पाया, बे-काम, बे-फिकिर, बे-चन्द, बे-वाक, बे-मलून, बे-मल्लग वैरे. ला:—(अरबीना):—लाइलाज, ला-चार, लाजचाच, लावलद. पुढील विशेषणे लागून तत्पुरुष समासाची विशेषणे होतात. जमा—खजाने-जमा, पोते-जमा, सरकार-जमा. तरीक—(दाखल) तोफातरीक, नजराणातरीक, सलाहतरीक दाखल—कैद-दाखल, खजाने-दाखल, खेमे-दाखल, डेरे-दाखल, हवेली-दाखल, पूर—पुरु (पूर्ण):—अकलूर, खजानेपूर, पैकेपूर. बन्द—कलम्बन्द, किलेबन्द, जीन-बन्द, दस्तबन्द वैरे. वजा—(= रितीची, तुल्य):—काढीवजा. लायक—इज्जतलायक, खात्रीलायक, तारीफलायक, तोफालायक.

भाषासिक नामे:—पुढीलप्रमाणे सिद्ध होतात. द्विरक्तीने होणाऱ्या समाहार द्वन्द्वाची उदाहरणे:—अबरचबर, अलावला, अवाई-तवाई, अभन-चमन, बाकी-साकी, बारीक-सारीक. या समासांत दुसरे पद हें पहिल्या पदाचे अनेक वचनांने रूप असते अशा इतरेतर द्वन्द्वाची उदाहरणे:—अमीर-उमराव, कान-काननात, खत-खतूत, खधर-खखार, गरीब-गुरीब, गरीब-गुरबा.

समानार्थक दोन शब्दांचा समास केल्याची उदाहरणे अगणित आहेत ह्यांचे तीन वर्ग पडतात. ज्यांत दोन्ही पेंद कार्ही किंवा अरबी आहेत. अकल-हुशारी, आलम-दुनिया, कर्ज-वाप, ज्यांत दुसरे पद मराठी आहे—अकल-बुद्धी अभ्मल-बजावणी, इमान-प्रमाण, कलजा-कटकट, कागद-पत्र, कोल-बोल, खवर-चात, खर्च-वैच, खेश-सोये, चीज-वस्त दारू-फुलतरा, बाजार-हाट, मामूल-वहिवाट, मेवा-मिठाई, रङ्ग-ठङ्ग वैरे. ज्यांत पहिले पद मराठी आहे—कावादावा, चूक-गलत, जीव-जान, दङ्गा-मस्ती, दाच-रुचाच, दाम-दिरम, यट्टा-मस्करी, धन-दौलत, धर-बन्द, न्याय-दाद, न्याय-मनुस्त्री, नांव-किताबती, पीळ-वैच, बळ-जोरी, मान-मरातव रीत-रिवाज वैरे. मूळ फार्शीत उ या उभयांन्यथी अव्ययांने जोडले गेलेल्या शब्दांतून ते मराठीत येतांना मधील अव्यय गळते; व या समासाचा अर्थ अधिक व्यापक असतो. अहाली-मवाली, आब-हवा, आमदरफत, कार्भार, खरेदी-फरोक्ती, छान-चोक, जफत-रफत; जाबसाल, नान-कुराण, रद्द-बदल वैरे. याच धर्तीवर मराठीत पुढील समासिक शब्द बनविले गेलेले आहेत:—अतर-गुलाब अलडग-नौचत, अस्मानी-सुलतानी, उजूतवाजू गारिबी-हरिफी, गोर-कफन, जमा-तर्च, तवा-तोया, तोक-जङ्गीर, रङ्ग-बहार, वैरे. नामांची द्विरक्ती होऊन मध्ये आ येऊन झालेले समास सम्बोध-सम्बोध, पैगामा-पैगामी वैरे.

गैर, ना, व बे हे उपसर्ग, लागून नजरतपुरुष समासिक नामे सिद्ध होतात.—गैर-अद्भू, गैर-इत्यार, गैर-किफायत, गैर-नफा, गैर-फायदा, गैर-मर्जी, गैर-मेहेनत, गैर-मेहेबानी, गैर-मोसम, गैर-रहा, गैर-गवता, गैर-वाका, गैर-हङ्गाम, गैर-हजिरी, गैर-दुर्मत; ना-इत्याकात, ना-इलाज, ना-उमेद, ना-कुवत, ना-तवनगी, ना-दौलतवाई, ना-मर्दुमी, ना-माफकत, ना-मेहेबानी, ना-रजावनती; बे-अकल, बे-अबू, बे-आब, बे-इज्जत, बे-इत्यार, बे-इलाज, बे-कानू बे-किलाफ, बे-खातरी, बे-जावता, बे-तर्तूद, बे-दस्तूर, बे-दाद, बे-दावा, बे-दुवा, बे-निगा, बे-चक्की, बे-चुनियाद, बे-मुन्सफी, बे-मोहर, बे-वक्त, बे-शिरस्ता, बे-शिस्त, बे-हङ्गाम, बे-हिम्मत, बे-हिशेच, बे-दुर्मत.

ऐन, नव, नेक, बद हॉं विशेषणे, लागून समास सिद्ध होतात—ऐन-खर्च, ऐन-उमा, ऐन-ज्वानी. ऐन-हङ्गाम इत्यादि. नव-कीर्द, नव-खरीद, नव-जवान, नव-निघादास्त. नेक-नजर, नेक-नियत, नेक-सळा बद-अमल, बद-नक्षा, बद-नजर, बद-नाम, बद-नियत, बद-फैल, बद-मामला, बद-रस्ता, बद-रहा, बद-वक अद-सल्लूक.

या प्रमाणे थोडक्यांत मराठी भाषेच्या व्याकरण रचनेचा इतिहास देऊन मराठी भाषेत जे अनेक साधित शब्द तयार होऊन शब्दांची भर सारखी पडत आहे त्या कियेचे स्वरूप थोडक्यांत सोदाहरण दिग्दर्शित केले आहे. या प्रमाणे सामान्यतः मराठी भाषेचे जागतिक भाषांत स्थान कोणते आहे तिचा प्रसार कोणत्या प्रदेशांत आहे तिची उत्पत्ति व वाढ कसकशी होत गेली व तिची घटना कोणत्या प्रकारची आहे हैं आतांपर्यंतच्या प्रस्तावनांत नमूद केले आहे.

या विभागाची प्रस्तावना तयार करीत असतां रा. यशवंत गणेश फके यांनी केलेल्या मराठी व्याकरण-संबंधीच्या कांहीं टिपणांचा उपयोग करण्यांत आला आहे. तसेच खालील ग्रंथांचाहिं बराच आधार घेतलेला आहे त्याच्छाल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत.

1 Linguistic Survey of India by G. A. Grierson Vol. VII. 2 मराठी भाषेचे व्याकरण-कार व व्याकरण प्रबंधकार—मो. स. मोने. ३ मराठी व्याकरणावरील निबंध—कै. कृष्णसांख्री चिपकूणकर, ४ मराठी व्याकरणाची कुलकथा—रा. अ. का. पिथोळकर, ५ अर्वाचीन मराठी साहित्य—रा. नेने व इतर, ६ शास्त्रीय मराठी व्याकरण—कै. मोरो केशव दामले. ७ मराठी भाषेची घटना व मराठी शब्दसिद्धी—कै. रा. भिजोशी ८ फारशी-मराठी कोश—प्रो. मा. डॅ. पटवर्धन. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका—महाराष्ट्र साहित्य परिषद. व प्रस्तावनेत उढेविलेलीं व्याकरणे इ. इ.

यशवंत रामशऱ्या दाते.